ในงานพระราชทานเพลิงศพ

อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล ท.จ.ว.

มิถุนายน 2519

บทพระธรรมเทศนา

ในการบำเพ็ญพระราชกุศล ๗ วัน และ ๑๐๐ วัน

ศพหม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล

และ

พระธรรมเทศนา ซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร

แสดงถวายในโอกาสอื่นด้วย

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต

ให้พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๑๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๙

พระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อม

ตามที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์แก่ศพ หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล เป็นลำดับมา จนได้รับพระราชทานเพลิงในวาระนี้นั้น เป็นพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้า หม่อมเจ้าวงศานุวัตร เทวกุล

และบุตรธิดา

ขอเดชะ ฯ

รำลึกในพระมหากรุณาธิคุณ

สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานพระมหากรุณาแก่หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล นานัปการสุดจะพรรณนา เมื่อล้มป่วยลงได้ทรงพระกรุณาฯ ให้รับไว้ในพระบรมราชานุเคราะห์ และได้เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมอาการเป็นการส่วนพระองค์ที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ทั้งทรงมีพระเมตตาห่วงใยให้สอบถามอาการตลอดมา กับโปรดให้เจ้าหน้าที่กองราชเลขานุการในพระองค์นำดอกไม้ และสิ่งของต่าง ๆ ไปพระราชทานเยี่ยมไม่เว้นแต่ละวันด้วย จนวาระสุดท้าย

ข้าพระพุทธเจ้า และครอบครัว ขอพระราชทานน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายบังคมแทบเบื้องพระยุคลบาท สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้า หม่อมเจ้าวงศานุวัตร เทวกุล
และบุตรธิดา

ขอเดชะ ฯ

รำลึกในพระมหากรุณาธิคุณ

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ทรงมีพระเมตตาแก่ หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล เป็นเนืองนิตย์ เมื่อล้มป่วยลง ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมอาการเป็นการส่วนพระองค์ที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ และได้ทรงห่วงใยสอบถามอาการอยู่เสมอ จนวาระสุดท้าย

ในวันที่หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล ถึงชีพิตักษัย ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเป็นประธานในการพระราชทานน้ำหลวงอาบศพ และพระราชทานพวงมาลาวางที่โกศศพ ทั้งได้ทรงพระเมตตาเสด็จพระราชดำเนินทรงเป็นประธานในงานบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานแก่ศพตลอดเป็นลำดับมา

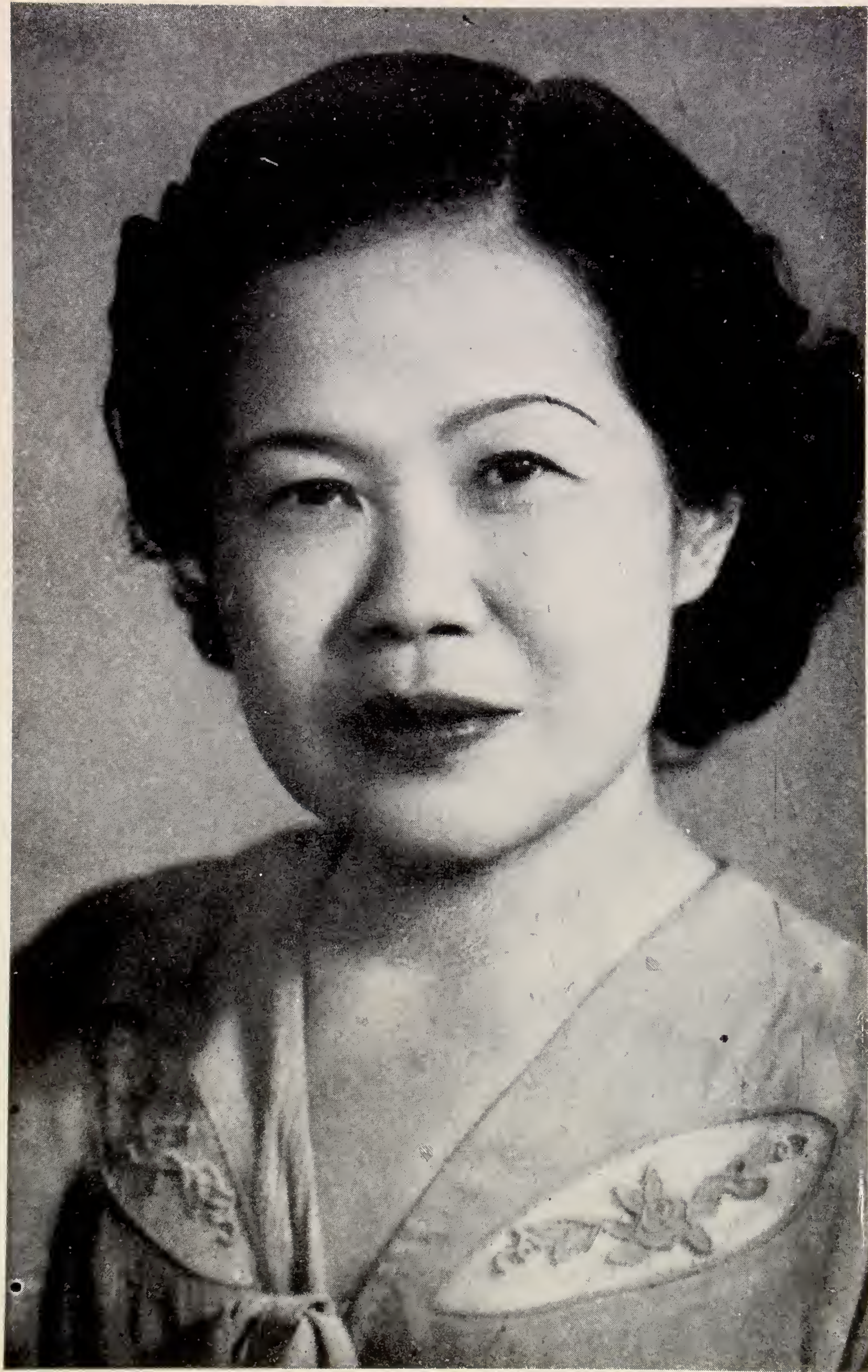
ข้าพระพุทธเจ้า และครอบครัว รู้สึกสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้า หม่อมเจ้าวงศานุวัตร เทวกุล

และบุตรธิดา

ขอเดชะ ฯ

หม่อมเจ้า กมลปราโมทย์ เทวกุล

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ประทับเป็นประธานในโอกาสที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
บำเพ็ญพระกุศลทักษิณานุประทาน ๗ วัน แก่ศพ ม.จ. กมลปราโมทย์ เทวกุล
วันที่ ๗ ธันวาคม ๒๕๑๗

ประวัติ

หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล เป็นพระธิดาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถและหม่อมเจ้าอับษรสมาน กิติยากร ประสูติที่วังปากคลองผดุงกรุงเกษม เมื่อปีจอ วันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ ก่อนหม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุลประสูติ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถและหม่อมเจ้าอับษรสมาน กิติยากรทรงมีพระโอรส ๓ องค์แล้ว คือ หม่อมเจ้าเกียรติกำจร, หม่อมเจ้าอมรสมานลักษณ์ และหม่อมเจ้านักขัตมงคล พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นจันทบุรีสุรนาถ พระโอรสสององค์แรก หม่อมเจ้าอับษรสมาน กิติยากรทรงนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง ในรัชกาลที่ ๖ ส่วนหม่อมเจ้านักขัตมงคล พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นจันทบุรีสุรนาถ และหม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล ซึ่งเป็นพระธิดาองค์แรก มิได้ทูลเกล้าฯ ถวาย หากมีพระประสงค์จะทรงเลี้ยงดูเอง แต่เมื่อหม่อมเจ้าอับษรสมาน กิติยากร เสด็จเข้าไปเฝ้าฯ ในวัง ก็ทรงพาหม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล เข้าไปเฝ้าฯ ด้วย เนื่องจากหม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล เป็นเด็กโตเร็วเกินอายุ สมเด็จพระพันปีหลวงโปรดให้เข้าพิธีเกศากันต์แต่ชันษาได้ ๙ ขวบ แล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขอตัวหม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุลต่อสมเด็จพระพันปีหลวง เพื่อเอาไว้ทรงใช้เป็น "ทานพระกร" เมื่อพิธีเกศากันต์เสร็จแล้ว สมเด็จพระพันปีหลวงโปรดให้หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุลเข้าไปอยู่ที่สวนสี่ฤดู พระราชวังดุสิต แล้วมีพระราชเสาวนีย์ให้เจ้าจอมเอิบช่วยอบรมสอนการรับใช้ เจ้าจอมเอิบมีความเอ็นดูรักใคร่หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุลมาก ดูแลเอาใจใส่เป็นเจ้าของ จนหม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล เรียกท่าน

เจ้าจอมว่า "แม่" ส่วนหน้าที่ราชการ หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล ต้องตามเสด็จพระราชดำเนินทุกแห่ง คอยถวายตัวให้พระเจ้าอยู่หัวทรงยึดไหล่พยุงพระวรกายเมื่อจะประทับหรือยกพระองค์จากพระราชอาสน์เวลาเสด็จพระราชดำเนินในที่ต่าง ๆ ในการประชุมเสนาบดี ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ ฯ ทรงเป็นประธานด้วยพระองค์เองเกือบไม่เว้นแต่ละคืน ณ พระที่นั่งอภิเศกดุสิต ก็โปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล ไปคอยเฝ้า ฯ ข้างที่ประทับ และเคยโปรดให้ไปนำหนังสือราชการบนพระที่นั่งอัมพรสถานมาทูลเกล้า ฯ ถวายในที่ประชุม ซึ่งหม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล ปฏิบัติราชการถวายได้ไม่ผิดพลาด

หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล เล่าว่า ในขณะที่รับราชการอยู่นั้น มีหม่อมเจ้า ทั้งองค์หญิงและองค์ชายอยู่ด้วยกันหลายองค์ ล้วนมีชันษารุ่นราวคราวเดียวกัน แต่ที่รู้จักคุ้นเคยกันดีก็คือ หม่อมเจ้านิวาศสวัสดี จิระประวัติ ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช ส่วนหม่อมเจ้าองค์ชาย คือ หม่อมเจ้าลายฉลุทอง ทองใหญ่ ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม พอทรงทราบข่าวหม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล สิ้นชีพ หม่อมเจ้าลายฉลุทอง ทรงพระกรุณาประทานลายหัตถ์มาว่า ได้ทราบข่าวด้วยความสลดพระทัยอย่างยิ่ง.... "เพราะเราเคยเป็นเด็กรับใช้ข้างพระเก้าอี้และหมอบเฝ้าอยู่บนห้องพระบรรทมของพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงด้วยกันเป็นเวลานาน จนสวรรคต และต่อจากนั้นไม่ว่าจะพบท่านหญิงกมล ฯ ที่ไหน เป็นต้องทักทายกัน และบางครั้งก็เล่าถึงเรื่องเก่า ๆ สมัยยังเป็นเด็กอยู่ ด้วยน้ำพระทัยอันดีเสมอ..."

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล ก็กลับไปอยู่วังปากคลองผดุง ฯ ตามเดิม การศึกษาเล่าเรียนมีครูมาสอนที่วัง ไม่ได้เข้าโรงเรียน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ประกอบพิธีสมรสพระราชทานหม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล กับ หม่อมเจ้ามรุพรพันธ์ เทวกุล ใน พ.ศ. ๒๔๕๘ มีบุตร ธิดาด้วยกัน ๒ คน คือ หม่อมราชวงศ์มรุต เทวกุล เกิดวันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๐ และ หม่อมราชวงศ์กมลิกา เทวกุล เกิดวันที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๑ ถึงแก่กรรม วันที่ ๒๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๑ ต่อจากนั้น หม่อมเจ้ามรุพรพันธ์ ทรงประชวรถึงชีพิตักษัย เมื่อ วันที่ ๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๔

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถเสด็จไปราชการ ณ สหรัฐอเมริกา และยุโรปในปี พ.ศ. ๒๔๖๗–๘ และหม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล ก็ตามเสด็จไปสหรัฐ ฯ เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถเสด็จยุโรป ก็ตามเสด็จด้วยพร้อมกับเจ้าน้อง ๒ องค์ หม่อมเจ้ากัลยางค์สมบัติ โสณกุล และ หม่อมเจ้าทรงอับษร รพีพัฒน์ เสด็จในกรม ฯ โปรดให้พระธิดาทั้ง ๓ องค์ ศึกษาเล่าเรียนต่อไป ณ ประเทศอังกฤษ ในตอนนี้ หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล ได้เข้าศึกษาวิชาการเลี้ยงทารก ที่ สำนัก Mothercraft Training Society ตำบล Highgate ทางเหนือกรุงลอนดอนอยู่ ๒ ปีเต็ม จนได้รับประกาศนียบัตรจากสำนักศึกษาแห่งนี้

ครั้นในปี พ.ศ. ๒๔๗๓ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถทรงพระประชวรหลอดพระศออักเสบ ทรงได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้เสด็จไปรักษาพระองค์ที่ยุโรป ได้เสด็จไปให้นายแพทย์ตรวจพระ-

อาการ ณ กรุงปารีส พร้อมกับพระชายา หม่อมเจ้าอับษรสมาน กิติยากร นายแพทย์ได้ถวายคำแนะนำการผ่าตัด แต่หลังจากการผ่าตัดแล้ว พระอาการไม่ดีขึ้นเลย เสด็จในกรม ฯ สิ้นพระชนม์ตอนปลายเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๗๔ หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล ได้ไปอยู่เฝ้าพระอาการ และช่วยเหลือในการพยาบาลอยู่ กับหม่อมเจ้าอับษรสมาน กิติยากร ตั้งแต่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ เสด็จไปรักษาพระองค์ ณ กรุงปารีส เมื่อจัดการพระศพเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็ตามเสด็จหม่อมเจ้าอับษรสมาน กิติยากร กลับกรุงเทพ ฯ

เมื่อ วันที่ ๑๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร ทรงประกอบพิธีสมรส ในพระปรมาภิไธย พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวแก่ หม่อมเจ้าวงศานุวัตร เทวกุล กับ หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล มีบุตร ธิดาด้วยกันสองคน คือ หม่อมราชวงศ์ นิศารัตน์ เทวกุล เกิด วันที่ ๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ และ หม่อมราชวงศ์ เทพกมล เทวกุล เกิด วันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๙

หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล ติดตาม หม่อมเจ้าวงศานุวัตร เทวกุล ไปปฏิบัติหน้าที่ราชการ ณ ต่างประเทศ ๒ ครั้ง ครั้งแรกที่สถานเอกอัครราชทูตไทย ณ กรุงลอนดอน เมื่อเดือน มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๖ ถึง พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๑ และอีกครั้งหนึ่งไปประจำสถานเอกอัครราชทูตไทย ณ กรุงโรม ประเทศ อิตาลี เมื่อเดือน มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๔ ถึง เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๖ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๐๙ หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล เริ่มมีอนามัยไม่สู้สมบูรณ์ ต้องเข้ารับการผ่าตัดถึง ๒ ครั้ง ในระยะเวลาใกล้ ๆ กัน ครั้งแรก

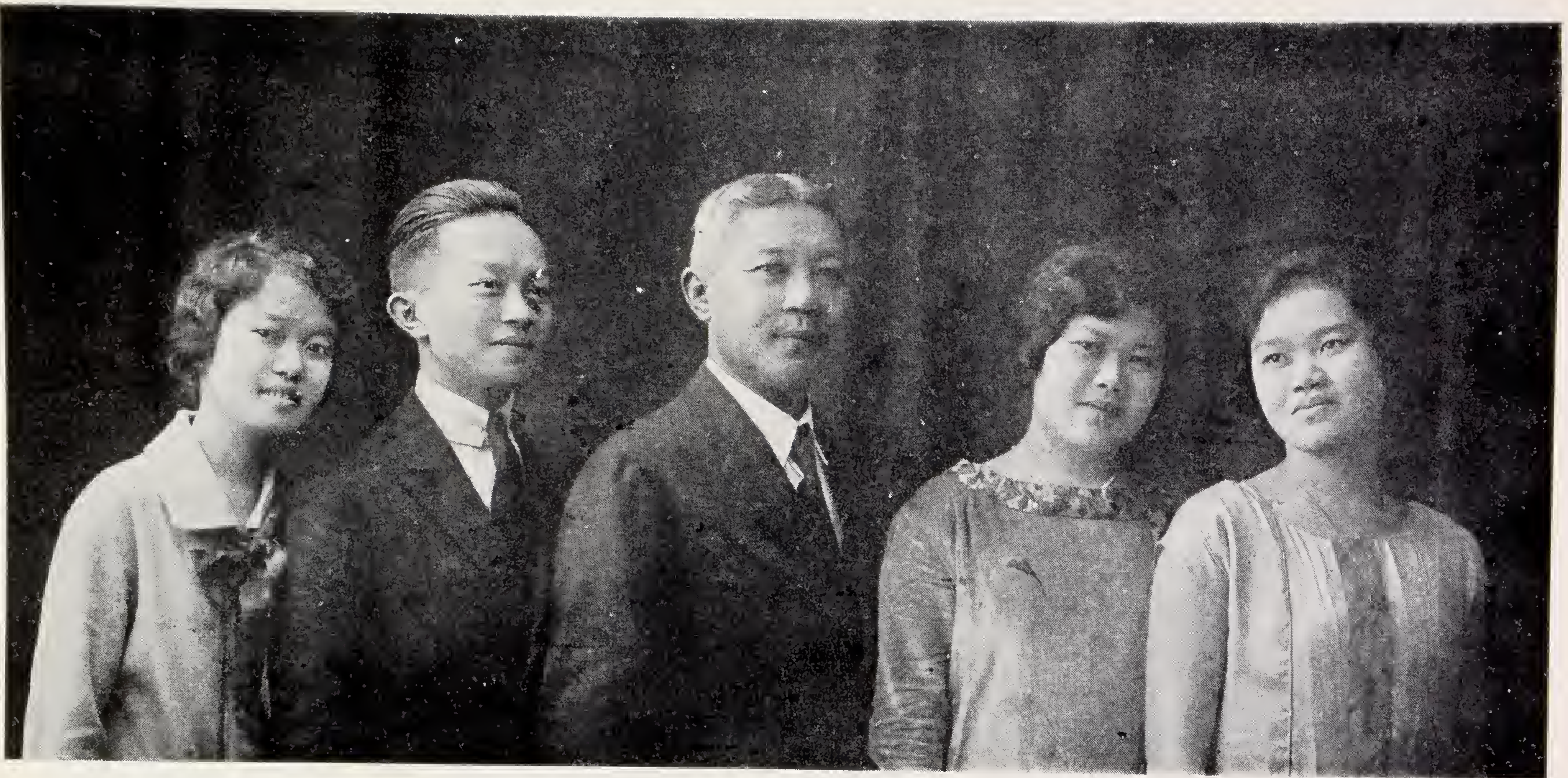
เมื่อเดือน กุมภาพันธ์ รับการผ่าตัดนิ่วที่ถุงน้ำดี ต่อจากนั้น ในเดือนสิงหาคม ก็ต้องรับการผ่าตัดเนื้อร้ายที่ทรวงอก การผ่าตัดทั้งสองครั้งนับว่ามีผลดี จนได้ทำบุญชันษาครบ ๖ รอบ เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๓ แล้วก็เริ่มป่วยเสาะแสะ ความสนใจในสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ลดลง และความทรงจำก็เลือนลางด้วย ครั้นแล้ว เมื่อวันที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๗ พลาดล้มลงในห้องน้ำ แพทย์ตรวจพบว่า มีกระดูกสันหลังซ้นเล็กน้อย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้เข้ารักษาตัวที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ตั้งแต่วันที่ ๒๓ มีนาคม อาการไม่ดีขึ้นเลย แล้วสิ้นชีพด้วยความสงบ เมื่อวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๗ เวลา ๔.๐๕ น.

พระรูปหมู่ทรงถ่ายกับพระธิดา ณ กรุงปารีส
หลังจากการเสด็จประชุมฝิ่น พ.ศ. ๒๔๖๘

แถวหลังยืน จากซ้าย – ม.จ. กัลยางค์สมบัติ โสณกุล
– นายเทียนเลี้ยง ฮุนตระกูล (ภายหลังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาศรีวิศาลวาจา)
– พระยาโทณวณิกมนตรี
– ม.จ. กมลปราโมทย์ เทวกุล

ประทับข้างหน้า – พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนารถ
– ม.จ. ทรงอัปษร รพีพัฒน์

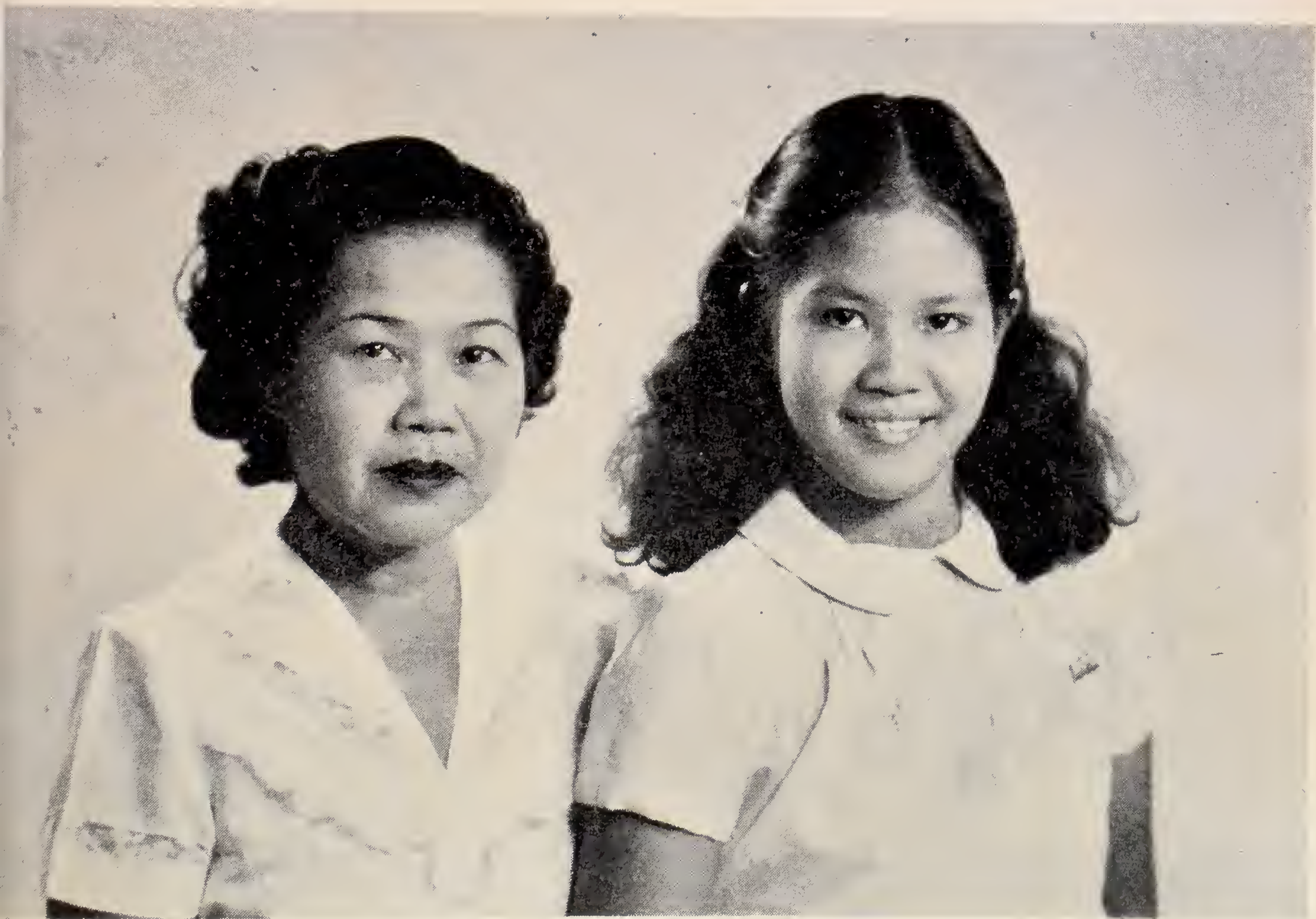
พระรูปหมู่ทรงถ่ายกับพระโอรสและพระธิดา ณ กรุงปารีส พ.ศ. ๒๔๖๘

ทรงยืน จากซ้าย :— ม.จ. กัลยางค์สมบัติ โสณกุล
พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นจันทบุรีสุรนาถ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนารถ
ม.จ. กมลปราโมทย์ เทวกุล
ม.จ. ทรงอัปษร รพีพัฒน์

รูปหมู่ที่บ้านพักระหว่างหยุดเรียนที่ตำบลสัดบูรี่ ใกล้แฮร์โร ประเทศอังกฤษ

นั่งแถวหลัง จากซ้าย – ม.จ. กมลปราโมทย์ เทวกุล – ม.จ. วงศานุวัตร เทวกุล
– ม.จ. กัลยางค์สมบัติ โสณกุล – ม.จ. มูรธาภิเศก โสณกุล
นั่งข้างหน้า – ม.ร.ว. ระพีพันธ์ เกษมศรี

ม.จ. กมลปราโมทย์ เทวกุล และ ม.ร.ว. นิศารัตน์ เทวกุล

บทพระธรรมเทศนา

สารบาญ

จิตตานุรักขนาธรรมเทศนา

ของ

พระพุทธิวงศมุนี เจ้าอาวาสวัดเบญจมบพิตร ฯ

ถวาย

ในพระราชกุศล ๗ วันพระราชทานศพ

หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล ท.จ.ว.

๗ ธันวาคม ๒๕๑๗

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

สุทุทฺทสํ สุนิปุณํ ยตฺถ กามนิปาตินํ

จิตฺตํ รกฺเขถ เมธาวี จิตฺตํ คุตฺตํ สุขาวหนฺติ ฯ

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระปัญญาบารมีเพิ่มพูนพระราชกุศลบุญราศีทักษิณานุปทานปัจจโจปการกิจ ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ บำเพ็ญพระราชกุศล ๗ วันพระราชทานศพ หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ เพื่อทรงอุทิศส่วนกัลปนาผลฉลองพระคุณ ด้วยอำนาจแห่งพระกรุณาธิคุณ พระอปจายนธรรมและพระญาติธรรมตามวิสัยแห่งสัปปุริสบัณฑิตในพระพุทธศาสนา กุศลทักษิณานุปทาน คือการเพิ่มให้ทักษิณาเครื่องให้เจริญสุขสมบัติมนุญผล เป็นกุศลพิเศษที่สาธุชนบัณฑิตพึงบำเพ็ญให้

เป็นไปในกาลสมัยที่ระลึกถึงคุณความดีที่ผู้ล่วงลับไปแล้วได้มีแก่ตนเป็นต้นเหตุ ดังสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ในติโรกุฑฑสูตรว่า "อทาสิ เม อกาสิเม" เป็นอาทิ ความว่า เมื่อนึกถึงอุปการะที่ท่านทำไว้ก่อนว่า ผู้นั้นได้ให้สิ่งนี้แก่เรา ได้ทำกิจนี้แก่เรา ผู้นั้นเป็นญาติเป็นมิตรเป็นสหายของเรา ดังนี้แล้ว พึงให้พึงบริจาคซึ่งทักษิณา เพื่อบุคคลเหล่านั้นผู้ละอัตภาพนี้ไปยังปรโลกแล้ว ดังนี้ ฯ

หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ กิติยากร เทวกุลนั้น เกี่ยวกับสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ โดยฐานเป็นพระประยูรญาติในมหาจักรีวงศ์ ทั้งทรงตั้งอยู่ในฐานเป็นพระญาติผู้ใหญ่ในสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ย่อมเป็นเหตุให้มีพระอุปการะประกอบกันทางนั้น เนื่องด้วยข้อนี้อย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นเครื่องชักจูงพระราชหฤทัยสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ให้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลส่วนทักษิณานุปทาน เป็นการทรงไว้อาลัยและเชิดชูพระเกียรติยศให้ปรากฏ เพราะหม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุลนั้น นอกจากอาศัยบุรพกุศลอำนวยผลเป็นชนกกรรม นำให้เสด็จอุบัติในขัตติยวงศ์ และทรงดำรงพระองค์อยู่ในธรรมที่ชอบ ประกอบด้วยพระคุณสมบัติโดยอเนกประการ เป็นต้นว่า มีพระอัธยาศัยสุภาพเรียบร้อย มีพระเมตตาอารีแก่ผู้น้อยน่านับถือเป็นยอดเยี่ยม และมีพระมนัสประกอบด้วยศรัทธาความเชื่อ ปสาทะความเลื่อมใส ในพระพุทธศาสนา มีพระปรีชาทรงทราบกรรมและผลแห่งกรรม ทรงตั้งมั่นอยู่ในศีลในธรรมซึ่งนับได้ว่าเป็นอย่างดีไม่มีข้อบกพร่อง ควรได้รับยกย่องสรรเสริญตามพระพุทธภาษิต ความว่า "ผู้มีความประพฤติไม่บกพร่อง มีปรีชาประกอบด้วยปัญญาและศีล มีสันดาน

บริสุทธิ์ดุจแท่งทองชมพูนุท ใครเล่าควรจะติเตียนท่านได้ ถึงเทวดาก็ยังชม แม้พรหมก็พากันสรรเสริญ ดังนี้ ฯ

อันหม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล ที่ดำรงองค์อยู่ในศีลในธรรม เต็มภาคเต็มภูมิได้เช่นนั้น โดยไม่ให้ขาดตกบกพร่อง จนได้รับความยกย่องสรรเสริญว่าเป็นยอด ก็เพราะรู้จักรักษาจิตไว้ได้ ไม่ให้คิดเอนเอียงไปข้างฝ่ายทุจริต เหนี่ยวรั้งให้ตั้งอยู่ในกุศลสุจริต เนื่องด้วยจิตเป็นใหญ่เป็นหัวหน้า อาจบังคับกายวาจาให้อยู่ในอำนาจของตนได้ แต่ลำพังกายวาจาเป็นดุจรูปหุ่น จะกระดิกพลิกแพลงไปได้อย่างไรสุดแต่ใจจะชักสาย คือบงการให้ทำให้พูด เมื่อจิตมีธรรมประจำอยู่แล้ว ย่อมบังคับกายวาจาให้เป็นศีล คือ ทำดีพูดดีไปตามกัน เหตุนั้น จึงมีวจนะประพันธ์พุทธภาษิต ตรัสสอนวิธีรักษาจิตไว้เป็นหลายประการ ดังที่รับพระราชทานยกขึ้นตั้งไว้เป็นอุทเทศบทนั้นว่า

สุทุทฺทสํ สุนิปุณํ ยตฺถ กามนิปาตินํ
จิตฺตํ รกฺเขถ เมธาวี จิตฺตํ คุตฺตํ สุขาวหํ ฯ

ความว่า บุคคลมีปัญญารักษาจิต อันเห็นยาก ละเอียดนัก มักตกไปในอารมณ์อันใดอันหนึ่งตามความใคร่ เพราะจิตอันบุคคลปกป้กรักษาไว้ได้แล้ว ย่อมนำสุขมาให้ ดังนี้ ฯ

อธิบายว่า ธรรมชาติที่ได้ชื่อว่าจิต ด้วยอรรถว่าธรรมดาตบแต่งก่อสร้างให้เกิดขึ้น จนสามารถทำกิจคือคิดและรู้อะไร ๆ ตามวิสัยของตนได้ แต่ไม่มีรูปพรรณสัณฐานที่จะพึงเห็นได้ด้วยจักษุ มีถ้ำคือร่างกายเป็นที่อาศัย อาจไปรับอารมณ์ในที่ไกลได้อย่างรวดเร็ว โดยปกติ จิตนั้นเป็นของกลาง ๆ

จะนับว่าดีหรือชั่วยังไม่ได้ แต่เพราะอารมณ์ภายนอกเข้ามาจับ จึงได้กลับเป็น จิตดีจิตชั่ว อารมณ์ที่เข้ามาจับจิตให้กลับกลายไปนั้น มีเป็นอเนกประการ แต่เมื่อจะกล่าวโดยทางที่เกิดขึ้น มีอยู่ ๕ ประการ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ อารมณ์ทั้ง ๕ นี้ย่อมหลั่งไหลมาสู่ดวงจิตทางตา หู จมูก ลิ้น และกาย โดยลำดับกัน ด้วยสามารถที่ได้เห็นได้ยินได้สูดดมได้ลิ้มและได้ถูกต้อง อารมณ์เหล่านั้นหลั่งไหลมารวมลงที่จิตแล้ว กลับเป็นธรรมารมณ์ทำความรู้สึก ทางใจต่อไป เพราะจิตเป็นพนักงานสำหรับอารมณ์ทุกประเภท ไม่เลือกว่าดี เลวหรือปานกลาง ถ้าได้รับอิฏฐารมณ์ ก็รู้สึกร้อน ถ้าได้รับอนิฏฐารมณ์ ก็ รู้สึกชังต้องการให้อันตรธานไปเสียเร็วๆ บางคราวถึงได้รับทุกข์ระทม เพราะ ไม่ได้อารมณ์ที่ต้องการและประจวบกับอารมณ์ที่ไม่พึงใจก็มี ต้องตามพระ อนุสาสนีพุทธภาษิต ความว่า "การไม่ประสบพบเห็นอารมณ์อันเป็นที่รัก และ ประสบพบเห็นอารมณ์อันไม่เป็นที่รัก นำทุกข์มาให้" ดังนี้ ฯ

จิตนี้แม้มีความกระหาย ต้องการที่จะให้เสวยสุขอยู่โดยปกติก็ดี แต่ ถูกอิฏฐารมณ์มาชักจูงให้เพลินจนเกินส่วน และถูกอนิฏฐารมณ์มาขู่สำทับขับ ต้อนให้คิดหนี จึงดำเนินออกห่างจากวิถีแห่งความสุข ไม่ได้เสวยสุขตาม ต้องการ เหมือนโคที่กำลังกระหายน้ำ แต่ถูกนายโคบาลคนหนึ่งจูงไปข้างหน้า อีกคนหนึ่งตีต้อนไปข้างหลัง ให้เดินห่างออกจากสถานที่มีน้ำ แม้จะกระหาย ก็ไม่ได้ดื่มน้ำสมประสงค์ ฉะนั้น จิตดิ้นรนกวัดแกว่งไปด้วยอำนาจอารมณ์ต่างๆ ที่มาล่อมาขู่อยู่อย่างนี้ จึงเป็นการยากที่สามัญชนผู้ยังลุอำนาจความรักความชัง จะพึงรักษาห้ามปรามให้ตรงอยู่ในอารมณ์ที่ตนมุ่งหมายได้ แต่ไม่เหลือวิสัยที่

นักปราชญ์ผู้มีปรีชามาเล็งเห็นผลของการรักษาจิต แล้วและคิดบากบั่นอดทนกระทำลงไป ข้อนี้มีนัยแห่งพระพุทธภาษิตตรัสสมอ้างอยู่ความว่า จิตดิ้นรนกวัดแกว่ง รักษายาก ห้ามยาก ปราชญ์ย่อมทำให้ตรงได้ ดุจช่างศรดัดลูกศรฉะนั้น ฯ

จิตที่ดิ้นรนไปติดพันเกี่ยวข้องอยู่ด้วยอารมณ์อันเป็นวิสภาคจนเคยชินยึดเอาอารมณ์นั้นเป็นนิวาสถานเสียแล้ว ยากที่จะเหนี่ยวรั้งให้กลับได้ เมื่อยกขึ้นจากเรื่องพัวพันธ์นั้น ๆ และเหนี่ยวรั้งให้ตั้งอยู่ในอารมณ์ที่ต้องการ เพื่อละบ่วงมารคือห่วงทุกข์ไม่ให้มาพัวพันได้ ย่อมดิ้นรนกระสับกระส่ายไม่ผาสุกดุจปลาที่เคยอยู่ในน้ำ ถูกเขาจับเหวี่ยงขึ้นไปบนบก ย่อมดิ้นรนจะกลับไปหาที่อยู่เดิมของตนฉะนั้น ความเป็นไปของจิตเช่นนี้ อย่างเดียวกับไม้ที่คด ไม้เช่นนั้นช่างศรยังพยายามดัดให้ตรงทำเป็นลูกศรได้ จิตใจอาศัยความพยายามฝึกหัดดัดแปลงก็อาจทำให้ตรงต่อจุดที่หมายได้ดุจเดียวกัน แต่จะทำได้ดังนั้นต้องสำเร็จด้วยทมะปราบไว้ให้อยู่ในอำนาจ และสัญญมะปลอบให้ชื่นบานตามกาลอันควร ทมะและสัญญมะคู่นี้เป็นสำคัญในการรักษาจิต ตามปกติของจิตใจถ้าปล่อยให้เป็นไปตามลำพัง มักจะฟุ้งซ่านไม่สงบ เป็นเหตุให้การที่ทำ คำที่พูด หรือแม้แต่คิดด้วยใจ เป็นไปไม่เรียบร้อย ไม่น่าสรรเสริญ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จำต้องใช้อุบายวิธีข่มขี่ปราบปรามให้สงบ เหมือนอย่างวิธีข่มหรือขู่ทารกที่กำลังซน ทารกเช่นนั้น ถ้าผู้ปกครองไม่ปราบปรามด้วยวิธีขู่ในเวลาอันสมควรแล้ว ก็มักจะได้ใจ คะนองมากไปไม่เรียบร้อย จิตก็เช่นเดียวกันถึงคราวที่ประสบความสำราญรื่นเริง เพราะอิฏฐารมณ์เข้ามายั่วยวนชวนให้กำเริบลุ่มหลงมัวเมา จนถึงละเมินไม่เอาธุระในกรณียกิจและธรรมปฏิบัติ เช่นนี้

ต้องใช้ทมะวิธีข่มขี่ให้สลดลงด้วยคิดถึงอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความสังเวช เป็นต้นว่า ระลึกถึงมรณะความตายที่จะมาถึงตนและคนเหล่าอื่น หรือระลึกถึงลักษณะของสังขาร ๓ อย่าง คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตน ถ้าไม่เช่นนั้น จิตก็จะดิ้นรนกำเริบฮึกเหิมหนักขึ้น จนรั้งไว้ไม่อยู่ เหมือนช้างเหลือขอ ไม่อยู่ในบังคับของหมอควาน ก็จะอาละวาดไปต่าง ๆ ฉะนั้น จิตที่ปราบปรามให้อยู่ในอำนาจได้ ย่อมนำสุขมาให้ไม่มีที่สุด ดังพระพุทธภาษิตความว่า "การข่มจิตไว้ได้เป็นความดี เพราะจิตที่ข่มไว้ได้แล้ว นำสุขมาให้" ดังนี้ ฯ

แต่จิตนั้น จะใช้วิธีข่มขี่ปราบปรามเช่นนี้เสมอไป ไม่ปล่อยให้แช่มชื่นเบิกบานบ้างยังไม่เหมาะ เพราะบางคราวจิตมักสาละวนหม่นหมองด้วยทุกข์โทมนัสอันเกิดแต่อนิฏฐารมณ์ กำสรดระทมจนเป็นเหตุให้เสียการ และไม่อาจหาญในการบำเพ็ญธรรมปฏิบัติ เมื่อเป็นเช่นนี้ จำต้องใช้สัญญมะวิธีปลุกปลอบให้ชื่นบานด้วยการคิดถึงอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความบันเทิงชื่นชมโสมนัส เช่นระลึกถึงคุณสมบัติอันตนเคยบำเพ็ญมา มีนึกถึงทานที่เคยบริจาคและศีลที่เคยรักษาเป็นต้น หรือระลึกถึงคุณสมบัติของผู้อื่นมีนึกถึงพระคุณที่มีในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นอาทิ เช่นเดียวกับการปลอบทารกที่ยังไม่รู้เดียงสา เพราะธรรมดาทารกเช่นนั้น ย่อมมีคราวที่จะตกใจขวัญหาย หรือใจอ่อนชักให้อ้อนร้องไห้ไม่มีความสำราญ ก็เป็นคราวที่มารดาหรือพี่เลี้ยงนางนมจะรับขวัญลูบปลอบให้รื่นเริง ด้วยเพลงขับกล่อมหรือวัตถุเครื่องล่อใจอย่างอื่น จะใช้วิธีขู่เป็นการไม่เหมาะ เพราะอาจทำให้เด็กเศร้าใจหนักขึ้น จิตก็เช่นนั้น ถึงคราวปลอบก็ต้องปลอบ เพื่อไม่ให้ตกต่ำ พยุงขึ้นให้อาจหาญรื่นเริงในสัมมาปฏิบัติ

อาจขจัดห้วงทุกข์ที่นับว่าบ่วงมารเสียได้ เหตุนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจึงทรงสอนให้ปลุกปลอบสงวนจิต ดังพระพุทธภาษิตความว่า "ชนเหล่าใดสำรวมจิตได้ ชนเหล่านั้นจักพ้นจากบ่วงเครื่องผูกรัดของมาร" ดังนี้

จิตอาศัยความปราบและปลอบเป็นคู่กันดังนี้ จึงจะตั้งมั่นสงบลงได้ ไม่กวัดแกว่งไปด้วยอำนาจอนิฏฐารมณ์มาขู่ ตั้งอยู่ในความเป็นกลางในอารมณ์นั้น ๆ ไม่ยินดีในอิฏฐารมณ์ และไม่ยินร้ายในอนิฏฐารมณ์จนเกินส่วน ลงปลายก็นำความสุขกายสบายใจมาให้ บุคคลผู้รักษาจิตของตนไว้ได้ไม่ให้พุ้งซ่านไปด้วยอารมณ์ต่าง ๆ อย่างที่พรรณนามาแล้วนั้น ทำให้ตั้งมั่นอยู่ในธรรมที่เป็นกุศล ก็จักได้รับสุขวิบุลผลยิ่งกว่าผลที่คนอื่นอำนวยให้ แม้มารดาบิดาหรือญาติที่รักใคร่ซึ่งปรารถนาความดีความเจริญให้แก่กัน ก็ยังไม่สามารถจะทำให้ดียิ่งขึ้นไปกว่าจิตของตน ต้องตามพระพุทธนิพนธ์ภาษิตความว่า "เหตุที่มารดาบิดาหรือญาติเหล่าอื่นทำให้ไม่ได้จิตที่บุคคลตั้งไว้ชอบ พึงทำเหตุนั้นให้ดียิ่งกว่า" ด้วยประการฉะนี้ ฯ

หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ กิติยากร เทวกุล นับได้ว่าทรงรู้ทมะวิธีและสัญญมะวิธีที่ข่มขี่หรือปลอบจิตให้เป็นสุขสำราญ ทรงวางองค์ไว้โดยทางที่ชอบประกอบด้วยมีพระอัธยาศัยตั้งมั่นอยู่ด้วยสัมมาปฏิบัติตามสมควร ประมวลเข้ากล่าวแล้ว ก็ได้ความตามพระพุทธภาษิตที่ตรัสสรรเสริญไว้ว่า "ผู้มีความประพฤติไม่บกพร่อง มีปรีชาประกอบด้วยปัญญาและศีล มีสันดานบริสุทธิ์ ดุจแท่งทองชมพูนุท ใครเล่าจะควรติเตียนท่านได้ ถึงเทวดาก็ชม แม้พรหมก็พากันสรรเสริญ" ด้วยประการฉะนี้ ฯ

พระราชกุศลราศีทักษิณานุปทานปัจโจปการกิจ ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงบำเพ็ญพระราชทานแล้ว ด้วยพระกรุณาธิคุณ พระอปจายนธรรมและญาติธรรม เป็นพระราชกุศลสัมพันธ์อันตั้งอยู่ดีแล้วในสงฆ์ ย่อมจักเป็นไปเพื่อประโยชน์เพื่อความสุขโดยฐานะนิยมแก่หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล นั้นทุกประการ

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนานี้ พระสงฆ์ ๔ รูป จักได้รับพระราชทานสวดคาถาธรรมบรรยายโดยทำนองสรภัญญวิธี เพื่อเพิ่มพูนพระราชกุศลทักษิณาทานให้ยิ่งขึ้นไป ณ กาลบัดนี้ ฯ

ขอถวายพระพร ฯ

สัจจาทิกถา

ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน พระราชทานศพ
หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล
วันที่ ๑๒ มีนาคม ๒๕๑๘
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศ ถวาย

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส
ยมฺหิ สจฺจญฺจ ธมฺโม จ อหึสา สญฺโม ทโม
เอตทริยา เสวนฺติ เอตํ โลเก อนามตนฺติ.

บัดนี้ จักถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี อนุรูปพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่ทรงบำเพ็ญพระราชทานศพ หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล ในสัตตมวารสมัย ตามทางพระพุทธศาสนา ด้วยเหตุที่ทรงพระราชอนุสรณ์ถึงพระกรณียกิจอันเป็นคุณประโยชน์ต่าง ๆ ที่หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล ได้ทรงปฏิบัติบำเพ็ญ ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๕ จนถึงในรัชกาลปัจจุบัน ตามปรากฏในบันทึกพระประวัติ ดังที่จะรับพระราชทานเลือกมาแสดงเพื่อเป็นอนุสสติถึงพระกรณียกิจที่ได้ทรงบำเพ็ญ และเพื่อถวายพระเกียรติ ณ เบื้องหน้าศพ ซึ่งได้รับพระราชทานพระมหากรุณาทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานในโอกาสอันสำคัญนี้

หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล ประสูติเมื่อวันจันทร์ ที่ ๕ ธันวาคม ๒๔๔๑ ณ วังปากคลองผดุงกรุงเกษม บางขุนพรหม ทรงเป็นธิดาของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาท ประสูติกับหม่อมเจ้าอัปษรสมาน

กิติยากร ซึ่งเป็นพระธิดาองค์ใหญ่ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ทรงมีเชษฐา ๒ องค์ คือ หม่อมเจ้าเกียรติกำจร และหม่อมเจ้าอมรสมานลักษณ์ พระมารดาได้ทรงนำขึ้นถวายสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ สมเด็จพระพันปีหลวงในรัชกาลที่ ๕ ครั้นทรงได้หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ ซึ่งเป็นธิดาองค์แรกจึงไม่ได้ถวาย หากทรงขอพระราชทานเลี้ยงเอง หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ จึงประทับอยู่ที่วังปากคลองผดุงกรุงเกษมตลอดมา และเมื่อพระมารดาเข้าไปเฝ้าในวัง ก็ทรงพาไปด้วยเสมอ สมเด็จพระพันปีหลวงทรงโปรด ฯ ให้เข้าพิธีเกษากันต์ เมื่อชันษาได้ ๙ ขวบ เนื่องจากทรงเป็นเด็กที่มีรูปร่างโตเกินอายุ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงมีพระราชดำรัสขอตัวต่อสมเด็จพระพันปีหลวงว่า จะไว้ทรงใช้เป็นทานพระกร เพราะขณะนั้น พระราชอนามัยไม่แข็งแรง ทรงพระดำเนินไม่ถนัด ต้องทรงใช้ไม้ทานพระกรอยู่แล้ว สมเด็จพระพันปีหลวงจึงทรงโปรด ฯ ให้เข้าไปประทับอยู่ที่สวนสี่ฤดู พระราชวังดุสิต ทรงมีพระราชเสาวนีย์ให้เจ้าจอมเอิบ ช่วยถวายอบรมสอนการรับใช้ เจ้าจอมเอิบเอ็นดูรักใคร่มาก เอาใจใส่เป็นเจ้าของจนหม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ทรงเรียกว่า ‘แม่’ หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ ทรงมีหน้าที่ราชการคอยถวายองค์ให้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเท้าอังสะเมื่อจะทรงลุกขึ้นจากที่ประทับ ต้องตามเสด็จพระราชดำเนินทุกแห่งหน แม้เวลามีประชุมเสนาบดีก็ต้องตามเสด็จ ฯ ไปประทับคอยเฝ้าอยู่ที่ข้างพระเก้าอี้ และเคยทรงใช้ให้ไปหยิบหนังสือราชการบนพระที่นั่งอัมพรไปทูนเกล้า ฯ ถวายในที่ประชุม ซึ่งทรงปฏิบัติราชการถวายไม่เคยผิดพลาด แม้เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเท้าอังสะพยุงพระราชวรกายขึ้นจากที่ประทับ และเสด็จในกรมพระจันทบุรีนฤนาถ จะทรงพระวิตกมากว่าหม่อมเจ้ากมลปราโมทย์จะทรงหกล้มถวายทอดพระเนตร แต่ก็มิได้ปรากฏดังที่พระบิดาทรงพระวิตกเลย หม่อมเจ้ากมล-

ปราโมทย์ ทรงรับราชการอยู่จนเสด็จสวรรคต ในปี พ.ศ. ๒๔๕๓ เมื่อทรงพระประชวรและเสด็จออกไม่ได้เลยเป็น หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ ก็ประชวรมีอาการปวดเศียรแต่อย่างเดียว แม้จะลุกนั่งก็ไม่ได้เป็นเวลาหลายสัปดาห์ เล่าว่าได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สอบถามอาการอยู่เสมอ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์เสด็จกลับออกไปประทับที่วังปากคลองผดุงกรุงเกษมดังเดิม พระมารดาทรงหาครูสอนหนังสือถวาย ไม่ได้เข้าโรงเรียนที่ไหน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร์ ซึ่งขณะนั้นเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ได้พระราชทานน้ำสังข์ในพระปรมาภิไธยในพิธีมงคลกับหม่อมเจ้าวงศานุวัตร เทวกุล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ ทรงตามเสด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถไปสหรัฐ และยุโรป เมื่อทรงพักอยู่ที่ประเทศอังกฤษได้ทรงศึกษาอบรมวิชาเลี้ยงเด็กจนทรงได้รับประกาศนียบัตร เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงพระประชวรเสด็จไปรักษาพระองค์ที่ปารีส ได้เสด็จไปเฝ้าช่วยถวายการพยาบาลพร้อมพระมารดาจนเสด็จในกรมพระองค์นั้นสิ้นพระชนม์ หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ ได้ตามเสด็จหม่อมเจ้าวงศานุวัตรไปรับราชการต่างประเทศ ๒ ครั้ง ณ สถานเอกอัครราชทูตไทยกรุงลอนดอนและประเทศอิตาลี ทรงตรากตรำมากจึงทรงประชวรต้องรับการผ่าตัด ๒ ครั้ง ในระยะใกล้กัน พระอนามัยจึงอ่อนแอลง เลิกสนพระทัยทุกอย่าง ทรงสนพระหทัยแต่การทำบุญอย่างเดียวเมื่อชนมายุ ๗๖ พรรษา ต้องเสด็จเข้ารับการรักษาในโรงพยาบาลจุฬาฯ ถึงชีพิตักษัย เมื่อวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน ๒๕๑๗ ด้วยพระอาการอันสงบ

ตามบันทึกพระประวัติที่ขอรับพระราชทานแสดงแต่เพียงบางส่วนบางประการนี้ แสดงว่าหม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล ได้ทรงประกอบด้วยพระคุณวุฒิ คือความเจริญด้วยพระคุณ ในกถามรรคนี้จึงจะขอรับพระราชทานถวายวิสัชนาธรรมะอันจะพึงกล่าวได้ว่าเป็นคุณธรรมที่หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล ทรงมีอยู่ตามพระพุทธภาษิตธรรมบทที่ยกขึ้นไว้เป็นบทอุเทศ ณ เบื้องต้นว่า ยมฺหิ สจฺจญฺจ ธมฺโม จ เป็นอาทิ แปลความว่าสัจจะหนึ่ง ธรรมหนึ่ง อหิงสาหนึ่ง สัญญมะหนึ่ง ทมะหนึ่ง มีอยู่ในบุคคลใด คนประเสริฐคนดีทั้งหลายย่อมเสพคบสมาคมบุคคลนั้น หมวดธรรมนี้เป็นธรรมที่ไม่ตายในโลก ดังนี้

สัจจะ ข้อที่ ๑ ได้แก่ ความจริงของจริง มีอยู่ ๒ อย่างก่อน คือ ปุถุสัจจะ สัจจะที่มีอยู่เป็นอันมาก และอริยสัจจะ สัจจะของผู้ประเสริฐหรือสัจจะอย่างประเสริฐ ปุถุสัจจะ สัจจะที่มีอยู่เป็นอันมากนั้น ได้แก่ สมมติสัจจะ ความจริงโดยสมมติ หรือโลกสัจจะ ความจริงทางโลก เช่นความเป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ความเป็นเจ้าของทรัพย์สมบัติ ความมีเชื้อสายวงศ์ตระกูล และความจริงตามเรื่องราวที่เป็นไป คือเมื่อเรื่องเป็นอย่างไร ความที่เป็นอย่างนั้นก็เป็นไปจริงอย่างหนึ่งตามเรื่องราว ตลอดจนถึงความสมมติแต่งตั้งต่าง ๆ เมื่อได้รับสมมติแต่งตั้งให้เป็นในตำแหน่งฐานะอันใดก็เป็นตามตำแหน่งฐานะอันนั้น อริยสัจจะ ได้แก่ ความจริงตามเหตุและผลหรือตามผลหรือเหตุ เช่นอริยสัจจะทั้ง ๔ ได้แก่ทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ อนึ่ง แม้การทำจริง พูดจริง คิดจริง อันรวมอยู่ในลักษณะของความเพียร ก็เป็นสัจจะอย่างหนึ่ง แม้ความซื่อสัตย์หรือความซื่อตรงก็เป็นสัจจะอย่างหนึ่ง สัจจะตามที่กล่าวมานี้เป็นคุณธรรมที่ทุกคนพึงมีเป็นประการแรก

คือพึงมีหรือรักษาสัจจะตามสมมติ คือตามที่ได้รับสมมติแต่งตั้ง เมื่อได้รับสมมติแต่งตั้งอยู่ในฐานภาวะอันใดก็รักษาฐานภาวะอันนั้นโดยชอบด้วยดี แสดงโดยสรุปในชั้นแรก เมื่อเกิดมาเป็นมนุษย์ คือเท่ากับได้รับสมมติแต่งตั้งให้เป็นมนุษย์โดยกำเนิด ก็ให้รักษาความเป็นมนุษย์ด้วยดี และพึงศึกษาให้รู้จักอริยสัจจะตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า พึงมีการทำจริงพูดจริงคิดจริงในกรณียกิจทั้งหลาย ทั้งพึงมีความซื่อสัตย์หรือซื่อตรงสวามิภักดิ์ต่อชาติและพระมหากษัตริย์ในทางโลก และต่อพระศาสนาต่อพระรัตนตรัยในทางธรรม

ธรรม ข้อที่ ๒ นั้น ได้แก่ คุณที่เกื้อกูล ยกตัวอย่างเช่นมนุษยธรรม ธรรมของมนุษย์หรือธรรมที่ทำให้เป็นมนุษย์โดยธรรม เช่น หิริ ความละอายใจต่อความชั่ว โอตตัปปะ ความเกรงกลัวต่อความชั่ว และสติปัญญา อย่างน้อยในระดับที่ผู้เกิดมาเป็นมนุษย์อันนับว่าเป็นสมมติสัจจะอย่างหนึ่งดังกล่าวในข้อสัจจะ ผู้ที่ได้รับสมมติเป็นมนุษย์จะรักษาสมมติอันนั้นไว้ด้วยดีก็ด้วยมนุษยธรรมนั่นเอง อนึ่ง คุณธรรม มีสติปัญญาเป็นต้น พึงมีในอริยสัจจะด้วย เพราะจะทำให้มีสติปัญญารู้เหตุผลทั้งสายทุกข์และสายดับทุกข์ และพึงมีประกอบไปกับความซื่อสัตย์หรือความซื่อตรง ส่วนศีลธรรมข้ออื่น ๆ นั้น ศีลจะแสดงในข้ออหิงสา ธรรมข้ออื่น ๆ จะแสดงในอีก ๒ ข้อ คือในสัญญมะและทมะ

อหิงสา ข้อที่ ๓ นั้น ได้แก่ ความไม่เบียดเบียนในที่นี้อธิบายด้วยศีล คือความประพฤติงดเว้นจากการก่อเวรนั้น ๆ ศีลที่พึงรักษาเป็นนิตย์ทั่วไปคือ ศีล ๕ คือเว้นจากการฆ่า เว้นจากการลักขโมย เว้นจากความประพฤติผิดในกามทั้งหลาย เว้นจากพูดเท็จตัดรอนประโยชน์ เว้นจากดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย เป็นฐานแห่งความประมาท ความประพฤติงดเว้นสิ่งที่เป็นภัยเวรทั้ง ๕ นี้

เป็นความไม่เบียดเบียน เพราะเมื่อได้ตั้งใจงดเว้นจริง ก็เป็นการไม่เบียดเบียนทั้งทางกายวาจาใจ ไม่เบียดเบียนตนเอง และผู้อื่นให้เดือดร้อน อนึ่ง อหิงสาพึงหมายถึงความที่มีจิตใจเมตตากรุณาด้วย เพราะเมตตากรุณานี้ย่อมเป็นอหิงสาโดยความ

สัญญมะ ข้อที่ ๔ ได้แก่ ความสำรวมใจ หมายถึงความมีสติรักษาจิตใจ เมื่อมีสติรักษาจิตใจ ก็ชื่อว่ารักษาทวารทั้ง ๖ อันเป็นที่เข้ามาของอารมณ์สู่จิตใจด้วย ทวารทั้ง ๖ คือ จักขุทวาร เป็นที่เข้ามาของรูปารมณ์ อารมณ์คือรูป โสตทวาร คือทวารหู เป็นที่เข้ามาของสัททารมณ์ อารมณ์คือเสียง ฆานทวาร ทวารจมูก เป็นที่เข้ามาของคันธารมณ์ อารมณ์คือกลิ่น ชิวหาทวาร ทวารลิ้น เป็นที่เข้ามาของรสารมณ์ อารมณ์คือรส กายทวาร ทวารกาย เป็นที่เข้ามาของโผฏฐัพพารมณ์ อารมณ์คือโผฏฐัพพะ มโนทวาร มนะที่แปลว่าใจเหมือนกัน เป็นที่เข้ามาของธรรมารมณ์ อารมณ์คือธรรมะ หมายถึงเรื่องราวมีรูป เสียง เป็นต้นนั่นแหละ ที่ประสบพบผ่านเข้ามาในอดีตแต่เก็บมารู้คิดต่อไปอีก เมื่อมีสติรักษาอยู่ สติก็จะคอยระลึกรู้และยับยั้งจิตใจห้ามจิตใจมิให้หลงยึดถืออารมณ์เหล่านี้มิให้ยินดียินร้ายไปตามอารมณ์

ทมะ ข้อที่ ๕ ได้แก่ ความข่มจิตใจ ฝึกจิตใจ หมายถึงปัญญา คือความรู้ทั่วถึงสัจจะ คือความจริง อันความรู้นั้น เมื่อเป็นความรู้จริง แม้ในสิ่งหนึ่ง ก็เป็นปัญญาในสิ่งนั้นได้ จิตนั้นไม่เหมือนของอย่างอื่น จะฝึกหรือข่มด้วยสิ่งใดสิ่งหนึ่งจากปัญญานั้น หาทำได้เป็นอย่างดีไม่ เพราะจิตนี้ประกอบด้วยอุปกิเลส คือเครื่องเศร้าหมองที่เข้ามาทั้งหลาย มีความโลภ โกรธ หลง ความดื้อรั้นในทางผิดเป็นต้น ประกอบด้วยทุกข์ สมุหทัยเหตุให้เกิดทุกข์ กล่าวคือ

ตัณหาความดิ้นรนทะยานอยากของจิตใจ เพราะฉะนั้น จึงจำเป็นต้องข่มต้องฝึกต้องปราบ โดยความก็คือข่มปราบกิเลสเหล่านี้นั่นเอง และเครื่องข่มปราบนั้นก็ได้แก่มรรค มีองค์–มีองค์ ๘ หรือไตรสิกขาคือศีลสมาธิปัญญา แต่ในที่นี้ยกปัญญาขึ้นเพียงข้อเดียว เพราะเป็นข้อสำคัญ ส่วนข้ออื่นนั้นก็ต้องมีประกอบด้วย แม้สัจจะธรรม อหิงสา และสัญญมะ ที่แสดงมาโดยลำดับ ก็ต้องประกอบเข้าด้วย เพราะรวมอยู่ในมรรคมีองค์ ๘ หรือไตรสิกขานั่นเอง อันมีปัญญาเป็นหัวหน้า เมื่อธรรมะทั้งปวงรวมกันเข้าเป็นมรรคสมังคีแล้ว ปัญญาจึงเป็นความรู้จริงที่อาจสามารถข่มปราบกิเลสได้เป็นอย่างดี แสดงอย่างสามัญก็คือ เป็นความรู้จริงที่เกิดขึ้นในจิตซึ่งทำให้จิตใจเองรู้ว่า ข้อนี้เป็นทุกข์ ข้อนี้เป็นเหตุเกิดทุกข์เป็นต้น เมื่อเป็นดังนี้ย่อมมีปหานะคือการละขึ้น นี้คือวิธีปราบข่มของปัญญา

ธรรม ๕ ประการนี้ คือ สัจจะ ๑ ธรรมะ ๑ อหิงสา ๑ สัญญมะ ๑ ทมะ ๑ มีในบุคคลใด อริยชนคือคนดีคนประเสริฐทั้งหลาย ย่อมเสพคบหาสมาคมบุคคลนั้น หมวดธรรมนี้เป็นธรรมที่ไม่ตายในโลก ข้อนี้พึงเห็นได้โดยง่ายว่า คนดีคนประเสริฐแม้ในทางโบกก็เสพคบหาสมาคมผู้ที่มีธรรม ๕ ข้อนี้ผู้ที่ไร้ธรรม ๕ ข้อนี้ หาเป็นที่ต้องการของคนดีทั้งหลายไม่ ฉะนั้น หมวดธรรมนี้จึงเป็นธรรมที่ไม่ตายในโลก คือเป็นธรรมที่ดำรงอยู่เป็นที่ต้องการอยู่ทุกกาลสมัย

หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล กล่าวได้ว่า ทรงเจริญด้วยพระคุณวุฒิ คือความเจริญด้วยพระคุณ ทรงมีสัจจะ ธรรม อหิงสา สัญญมะ และทมะ อนุวัตรตามพระพุทธภาษิตธรรมบทนี้ จึงทรงปฏิบัติพระกรณียะอันเป็นคุณเกื้อกูล สนองพระเดชพระคุณพระมหากษัตริย์พร้อมทั้งประเทศชาติมาตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๕ และทรง

ปฏิบัติพระกรณียะร่วมพระหทัยมากับพระสวามี ทั้งในต่างประเทศและในประเทศ ตลอดมาจนถึงที่สุดแห่งพระชนมชีพ ซึ่งต้องเป็นไปตามคติธรรมดา จึงทรงได้รับพระมหากรุณาธิคุณโดยลำดับมาอันส่องแสดงถึงพระคุณวุฒิทั้งปวงซึ่งได้ทรงปฏิบัติบำเพ็ญมาโดยลำดับด้วยประการฉะนี้

ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุปทานที่ทรงบำเพ็ญพระราชทานอุทิศทั้งปวงนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ผลิตวิบากสมบัติแก่ หม่อมเจ้ากมลปราโมทย์ เทวกุล โดยฐานนิยม

ในที่อวสานแห่งพระธรรมเทศนานี้ พระสงฆ์ทั้ง ๔ รูปจักได้สวดคาถาธรรมบรรยายโดยสรภัญวิธี เพิ่มพูนอัปปมาทธรรมสืบต่อไป

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนาในสัจจาทิกถา ยุติลง เอวัง ก็มีด้วยประการฉะนี้.

ขอถวายพระพร

พระธรรมเทศนา ธรรมฉัตตกถา

ในการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ถวาย
สมเด็จพระมหิตลาธิเบศรอดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก
และ
พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล รัชกาลที่ ๘

วันที่ ๙ มิถุนายน ๒๕๑๗

ณ วัดราชายตนะบรรพต อำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์

เวลา ๑๒.๐๐ น.

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร
รับพระราชทานถวาย

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ
ฉตฺตํ มหนฺตํ วิย วสฺสกาเล–ติ.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในธรรมฉัตตกถา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ทรงพระราชปรารภวันเสด็จสวรรคต แห่งพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช ซึ่งเวียนมาบรรจบครบรอบในวันนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดการพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในกรุงเทพมหานครเช่นเคย และเพราะเหตุที่อยู่ในระหว่างเวลา

เสด็จพระราชดำเนินแปรพระราชฐานมาประทับ ณ พระราชวังไกลกังวล จังหวัดนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าและสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ จึงได้เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ มาทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นการพิเศษถวายสมเด็จพระมหิตลาธิเบศรอดุลยเดชวิกรม บรมราชชนก และพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลพระองค์นั้น ตามวิธีทักษิณานุปทานในพระพุทธศาสนา

สมเด็จพระบรมราชชนก ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียะเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติเป็นอเนกประการเป็นที่ปรากฏ ดังความตอนหนึ่งในประกาศเฉลิมพระนามาภิไธยว่า "เมื่อครั้งทรงดำรงพระชนมชีพอยู่นั้น ได้ทรงประกอบพระกรณียกิจเป็นหิตานุหิตประโยชน์แก่ประเทศชาติประชาชนอย่างไพศาล โดยเฉพาะในด้านการแพทย์และการสาธารณสุข ทรงอุทิศกำลังพระวรกายและพระหฤทัยตลอดจนทรัพย์สินส่วนพระองค์ เพื่อการแพทย์ไทยอย่างมากมายเกินที่จะกล่าวได้ ในเบื้องต้น พระองค์ได้ทรงศึกษาวิชาทหารเรือ ณ ประเทศเยอรมัน สำเร็จการศึกษาแล้วกลับเข้ามารับราชการในกองทัพเรือ ได้รับพระราชทานยศเป็นเรือโท และเรือเอก ตามลำดับ ทรงรับราชการอยู่ได้ไม่ช้าเกิดอาการประชวรเรื้อรังไม่ทรงสามารถรับราชการหนักเช่นการทหารเรือได้ แต่ด้วยพระหฤทัยมั่นอยู่ในจรรยาแห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ จึงทรงจำนงในกิจเกื้อกูลแก่บ้านเมือง และประชาชนเป็นสำคัญ ประกอบกับทรงสนพระหฤทัยในกิจการแพทย์ และทรงตั้งพระหฤทัยที่จะให้ประชาชนชาวไทยได้รับความสุขปราศจากโรคันตรายจึงทรงพระอุตสาหะเสด็จไปศึกษาวิชาการสาธารณสุข และวิชาแพทย์ ณ สหรัฐอเมริกา ด้วยพระปรีชาหลักแหลมประกอบด้วยพระฉันทะวิริยะอันแรงกล้าสามารถ ทรงรอบรู้สอบได้ประกาศนียบัตรการสาธารณสุขและปริญญาแพทยศาสตร์ดุษฎีบัณฑิตเกียรตินิยมจากมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด เมื่อ

เสด็จกลับมาถึงเมืองไทยแล้วได้ทรงปฏิบัติงานร่วมกับกรมสาธารณสุขอย่างใกล้ชิดเข้มแข็งทรงเป็นอาจารย์สอนนักศึกษาแพทย์ และทรงช่วยเหลือในการขยายกิจการของโรงพยาบาลศิริราช ประทานเงินส่วนพระองค์จัดสร้างตึกคนไข้ และจัดหาที่พักสำหรับพยาบาลได้อยู่อาศัย ทรงบริจาคทรัพย์ส่วนใหญ่เป็นทุนไว้สำหรับนักศึกษาแพทย์และนักเรียนพยาบาลออกไปศึกษาวิชาต่อ ณ ต่างประเทศ ประทานเงินจัดหาเครื่องมือเครื่องใช้สำหรับปฏิบัติการให้แก่โรงพยาบาล ทรงเป็นผู้แทนรัฐบาลติดต่อกับมูลนิธิรอคกี้เฟลเลอร์สาขาอาเซียบูรพา ได้ดำเนินการช่วยเหลือการแพทย์และพยาบาลไทย โดยปรับปรุงการศึกษาวางมาตรฐานจนสามารถรับรองกิจการแพทย์ของประเทศได้ดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน นอกจากนั้น ยังได้ทรงปฏิบัติงานในโรงพยาบาล ทรงอุทิศเวลาส่วนใหญ่ให้แก่การรักษาพยาบาลด้วยพระองค์เอง ทรงห่วงใยในกิจการแพทย์และทรงตั้งพระหฤทัยที่จะทรงทำงานด้านนี้ให้เจริญก้าวหน้าด้วยวิทยาการอันทันสมัยยิ่งขึ้นไป เพื่อความรุ่งเรืองวัฒนาการของบ้านเมือง และเพื่อประโยชน์สุขของอาณาประชาราษฎร พระกรณียกิจที่สมเด็จพระบรมราชชนกได้ทรงปฏิบัติมาด้วยการบริหารงานปรับปรุงส่งเสริมวางมาตรฐานการศึกษา ประทานความรู้ในด้านวิชาการแพทย์อันทันสมัย ประทานทุนการศึกษา ตลอดทั้งจัดหาอาคารสถานที่เครื่องมือเครื่องใช้สำหรับปฏิบัติการ ดังได้พรรณนามานี้ เป็นผลทำให้กิจการแพทย์และการสาธารณสุขได้เจริญเป็นปึกแผ่นมาจนถึงกาลปัจจุบัน บรรดาผู้ที่สำนึกในพระกรุณาธิคุณได้พร้อมใจกันเฉลิมพระเกียรติเป็น "พระบิดาแห่งการแพทย์แผนปัจจุบันผู้ทรงสนับสนุนและสนพระทัยในการศึกษาและการวิจัยทางการแพทย์" พระเกียรติคุณนี้แผ่ไพศาลปรากฏตลอดไปในนานาประเทศ"

ส่วนพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ก็ได้ทรงเป็นพระประมุขของประเทศชาติราษฎรที่ดีเยี่ยม เพราะได้ทรงพระราชอุตสาหะบากบั่นเล่าเรียน เพื่อทำพระองค์ให้ทรงพระปรีชาสามารถที่จะทรงนำประเทศชาติราษฎรไปสู่ความเจริญ ด้วยพระเมตตากรุณา และทรงอดทนต่ออารมณ์ที่ไม่พอพระราชหฤทัย ก่อนแต่ที่จะต้องทรงรับพระราชภาระอันหนักและลำบากมิใช่น้อยนี้ ก็ไม่ได้ทรงขวนขวายที่จะให้ได้พระราชอิสริยยศพระราชอำนาจแต่เพราะรัฐบาลในสมัยนั้นได้กราบบังคมทูลอัญเชิญให้ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ เป็นพระประมุขของประเทศชาติ และเพราะทรงพระเมตตาพระกรุณาอย่างยิ่งต่อประชาราษฎร ทรงหวังความเจริญแก่ประเทศชาติ จึงทรงยอมรับพระราชภาระตามประสงค์ของรัฐบาล เมื่อเสด็จพระราชดำเนินกลับมาทรงเยี่ยมพระมหานครและราษฎรครั้งแรก ราษฎรก็มีความยินดี มีใจเต็มตื้นด้วยปีติต้อนรับเสด็จพระราชดำเนินอย่างมโหฬารด้วยความจงรักภักดีเป็นอย่างยิ่งในพระมหากษัตริย์เจ้าของตน เมื่อเสด็จพระราชดำเนินกลับมาครั้งหลังซึ่งเป็นครั้งสุดท้าย ก็ได้ทรงแสดงพระราชจริยาโอบอ้อมอารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเยี่ยมพระบรมวงศ์ที่ทรงเป็นกุลเชฏฐ์ ทรงแสดงคารวะ ทรงแสดงความสนิทสนมโดยฉันพระญาติ และทรงหาโอกาสเสด็จพระราชดำเนินทรงเยี่ยมราษฎรในจังหวัดใกล้เคียงที่พอจะเสด็จ ฯ ถึงได้ เพื่อมิให้พวกเขาต้องลำบากในการเดินทางเพื่อได้เฝ้า ฯ ชมพระบารมี และได้เสด็จ ฯ ไปทรงเยี่ยมชาวจีนที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารหาเลี้ยงชีพในประเทศไทย เมื่อเสด็จ ฯ ไปที่ไหนก็ได้ทรงแสดงพระราชอัธยาศัยกอปรด้วยพระเมตตาพระกรุณาที่ออกจากพระราชหฤทัยแท้จริงมิใช่เพียงแต่แสดงทางพระวรกายพระวาจา ในทางพระพุทธศาสนา ก็ได้ทรงมีพระราชศรัทธาปสาทะในพระพุทธศาสนา ทรงหาโอกาสเสด็จ ฯ ไปทอดพระเนตรพระอารามต่าง ๆ ที่ทรงเห็นสมควรเสด็จ ฯ ได้

ทรงสนทนาปราศรัยกับพระภิกษุในพระอารามนั้นๆ และทรงตั้งพระราชหฤทัยศึกษาพระพุทธศาสนา ทรงแสดงว่าจะทรงอุปสมบทในเวลาที่สมควรในกาลข้างหน้า ทรงมีพระราชอัธยาศัยโปรดการศึกษา พอพระราชหฤทัยแสวงหาความรู้จากผู้รู้ในการนั้น ๆ ทรงสดับและทรงพิจารณาด้วยพระราชปรีชาญาณสุขุมคัมภีรภาพ ไม่ทรงผ่าผืนไปในทางที่ไม่ควร จึงทรงเป็นที่รักที่เคารพเทิดทูนด้วยความจงรักภักดีเปี่ยมล้นของประชาราษฎรทั่วไป

สมเด็จพระบรมราชชนก และพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ได้ทรงประกอบด้วยพระคุณอเนกประการ ทุกคนอาจศึกษาตรวจพระราชประวัติพบได้ และเมื่อกล่าวโดยยุติธรรมแล้ว ก็ต้องกล่าวว่า พระราชจริยาของทั้งสองพระองค์เปี่ยมด้วยพระคุณที่เกื้อกูลคนทั้งปวงให้เป็นสุขและให้เกิดความเจริญแก่ประเทศชาติ ทรงเสียสละได้ทุกอย่างในการทรงปฏิบัติพระราชจริยาดังกล่าว ไม่ทรงคำนึงถึงความสุขส่วนพระองค์ ตลอดถึงพระชนมชีพส่องถึงพระราชหฤทัยที่มีสัจจะและสุจริตในประเทศชาติประชาชน ประกอบด้วยพระเมตตากรุณาเปี่ยมในพระราชหฤทัย ทรงมีพระราชมานะอุตสาหะในฐานที่ทรงเป็นพระบรมขัตติยะและพระบรมกษัตริยาธิราช ทรงรักษาธรรมอันเป็นหน้าที่อย่างเด็ดเดี่ยว สมตามคำของพระสุตโสมมหาสัตว์ที่กล่าวไว้ในมหาสุตโสมชาดกแปลความว่า "นรชนพึงสละทรัพย์เพราะเหตุแห่งอวัยวะ เมื่อรักษาชีวิตพึงสละอวัยวะ เมื่อตามระลึกถึงธรรมพึงสละอวัยวะ ทรัพย์ และแม้ชีวิตทุกอย่าง" ความสละของทั้งสองพระองค์ย่อมปรากฏแล้ว

ทางพระพุทธศาสนา ได้มีเรื่องเล่าเป็นนิทานสาธกถึงราชธรรม คือธรรมอันได้แก่คุณสมบัติของพระราชาหรือหัวหน้าหมู่ชนที่พึงมีพละ คือกำลังปัญญาสามารถ และความเสียสละได้ เป็นต้น โดยยกให้เป็นเรื่องของหมู่วานร

ในมหากปิชาดก มีความย่อว่า ในอดีตกาล มีวานรฝูงใหญ่อาศัยอยู่ในถิ่นป่าหิมพานต์ และมีมะม่วงใหญ่ต้นหนึ่งอยู่ที่ใกล้ฝั่งแม่น้ำ ฝูงวานรพากันไปกินผลมะม่วงต้นนั้นในฤดูออกผลเป็นประจำ ต่อมามะม่วงผลหนึ่งตกลงในแม่น้ำลอยไปติดต่างแหที่เจ้าพนักงานกั้นแม่น้ำในคราวที่พระราชาแห่งพระนครถัดไปเสด็จไปทรงสรงสนาน เจ้าพนักงานได้นำมะม่วงผลนั้นขึ้นถวาย ทรงให้แบ่งเสวยเองด้วยและพระราชทานแก่ผู้อื่นด้วย โปรดรสมะม่วงมากจึงตรัสสั่งให้สอบถึงต้นว่ามีอยู่ที่ไหน เจ้าหน้าที่ได้สืบสอบทราบจากพรานป่าว่าต้นมะม่วงนั้นอยู่ในถิ่นป่าหิมพานต์ทางต้นของแม่น้ำ จึงตรัสสั่งให้ผูกเรือขนานเป็นอันมาก เสด็จโดยทางชลมารคทวนน้ำขึ้นไปจนถึงต้นมะม่วงนั้น พวกพรานป่ากราบทูลให้ทรงทราบ ตรัสสั่งให้หยุดขบวนเรือ เสด็จไปยังต้นมะม่วง เสวยผลมะม่วง แล้วประทับแรมคืนที่บริเวณต้นมะม่วงนั้น ครั้นคนทั้งหลายหลับแล้วฝูงวานรได้พากันมากินผลมะม่วง พระราชาตื่นผทมทอดพระเนตรเห็นฝูงวานรบนต้นมะม่วงมากมาย ตรัสสั่งให้ปลุกพลนิกายและให้ทหารธนูรายล้อมต้นมะม่วงไว้เพื่อมิให้ฝูงวานรหนีไปได้ วานรเหล่านั้นเห็นหมู่คนตื่นขึ้นกับเห็นทหารธนูพากันมาล้อมต้นมะม่วงก็ตกใจกลัวความตาย จะหนีไปก็ไม่ได้ จึงพากันไปยืนตัวสั่นอยู่เบื้องหน้าพญาวานรผู้เป็นจ่าฝูง ถามว่าจะทำอย่างไรดี ฝ่ายพญาวานรเป็นผู้มีกำลังกายมาก มีปัญญาและกรุณา กล่าวปลอบฝูงวานรว่าอย่ากลัวจะช่วยชีวิตไว้ทั้งหมด แล้วกระโดดขึ้นไปบนกิ่งที่พุ่งสูงตรงขึ้นไป แล้วกระโดดไปยังกิ่งที่ลาดไปทางแม่น้ำ กระโดดข้ามแม่น้ำไปยังยอดพุ่มไม้ฝั่งตรงกันข้ามเลือกตัดเถาหวายที่ยาวได้ขนาดที่กำหนดกะไว้ได้เส้นหนึ่ง ผูกปลายข้างหนึ่งไว้กับต้นไม้ต้นหนึ่งบนฝั่งนั้น ผูกปลายอีกข้างหนึ่งกับบั้นเอวตน แล้วกระโดดข้ามแม่น้ำกลับมายังต้นมะม่วง ใช้มือทั้งสองคว้าจับกิ่งมะม่วงไว้ได้มั่น ก็พอดีสุดเส้นหวาย ไม่อาจจะขึ้นไปนั่งบนต้นมะม่วงและผูกปลายหวายอีกข้างหนึ่งกับ

ต้นมะม่วงได้ แต่พญาวานรก็ได้อุทิศร่างกายให้ฝูงวานรเหยียบหลังไปต่อเส้นหวายจากบั้นเอวข้ามแม่น้ำไป มีวานรโหดร้ายตัวหนึ่งมุ่งทำลายชีวิตพญาวานรได้กระโดดขึ้นไปยังกิ่งสูงแล้วทุ่มตัวลงบนหลังพญาวานรโดยแรงถึงกับหทัยพญาวานรแตก แต่พญาวานรยังไม่ตายทันที ทั้งที่มีทุกขเวทนาแรงกล้า เจ็บปวดรวดร้าวเต็มที่ ก็พยายามอดทนยึดกิ่งมะม่วงไว้มั่นคง ให้ฝูงวานรเหยียบข้ามไปจนหมด ฝ่ายพระราชาทอดพระเนตรเห็นเหตุการณ์ทั้งหมดตั้งแต่ต้น ทรงพอพระหฤทัยในความฉลาด กล้าหาญ และมีจิตใจสูง ของพญาวานร ภาพของฝูงวานรที่พากันเข้าแถวเหยียบหลังของพญาวานรไต่เส้นหวายข้ามแม่น้ำไหลเป็นแถวตลอดเวลานาน ก็เป็นภาพที่น่าดูยิ่งนัก ตรัสห้ามมิให้หมู่คนและทหารธนูทำอันตรายฝูงวานร ให้ดูอยู่เฉย ๆ ครั้นฝูงวานรข้ามไปหมดแล้ว ตรัสสั่งให้หมู่คนไปจัดการรับเอาพญาวานรลงมา ตรัสให้รักษาพยาบาลประคับประคองอย่างดีที่สุด ในขชนิพชาดกได้แสดงเป็นสุภาษิตคาถาถามและตอบดังนี้ ถามว่า พญาวานรเป็นอะไรของวานรเหล่านั้น และวานรเหล่านั้นเป็นอะไรของพญาวานร พญาวานรจึงได้ทอดกายเป็นสะพานให้เหยียบข้ามไปโดยสวัสดี ตอบว่า พญาวานรเป็นราชา เป็นใหญ่ เป็นผู้บริหารปกครองฝูงวานรเหล่านั้น เมื่อฝูงวานรเหล่านั้นมีทุกข์ภัย ผู้ปกครองพวกเขาก็ต้องช่วยให้พวกเขาพ้นภัยอันตรายโดยสวัสดี แม้จะถึงต้องใช้เส้นหวายผูกกายเป็นสะพานให้ฝูงวานรข้ามดังนั้นก็ตาม การใช้เส้นหวายผูกกายไม่ทำให้พญาวานรเดือดร้อน การที่จะต้องตายในขณะนี้ก็ไม่ทำให้พญาวานรเดือดร้อน เพราะว่าได้นำความสุขมาให้แก่ฝูงผู้อยู่ในปกครองได้สำเร็จแล้ว อันผู้ปกครองพึงนำความสุขมาให้แก่รัฐคือประเทศชาติ แก่ประชาชน แก่พลนิกายพาหนนิกรทั้งปวง คำตอบดังนี้ท่านกล่าวยกให้เป็นคำตอบของพญาวานร แม้โดยปกติวานรจะพูดอย่างคนไม่ได้ แต่ความฉลาด

กล้าหาญเสียสละเพื่อช่วยฝูงให้พ้นภัยของวานรผู้เป็นจ่าฝูง ก็เป็นเหมือนดังคำตอบนั้น

ความรวมกันอยู่เป็นหมู่ กล่าวได้ว่าเป็นปกติอย่างหนึ่งของสัตวโลกส่วนใหญ่ มนุษย์ก็รวมกันอยู่เป็นหมู่ ตั้งแต่หมู่เล็กคือครอบครัวหนึ่ง จนถึงประเทศชาติและโลก ช้างก็รวมกันอยู่เป็นโขลง วานร เนื้อ นก ก็รวมกันอยู่เป็นฝูงตลอดถึงมดปลวกก็เช่นเดียวกัน และก็ย่อมมีหัวหน้าผู้ปกครองหมู่เพื่อบริหารหมู่ในเวลาปกติ และช่วยหมู่ในเวลามีทุกข์มีภัยให้พ้นทุกข์พ้นภัย เมื่อเป็นหมู่ใหญ่ก็ต้องมีหัวหน้าอยู่ทุกระดับทุกหน่วยของการงานตามลำดับขึ้นไป จึงได้บุคคลเป็น ๒ ฝ่าย คือฝ่ายปกครองและฝ่ายอยู่ในปกครอง ลักษณะแห่งความประพฤติตนเอง และประพฤติต่อกันแห่งบุคคลทุกคนทุกฝ่ายที่เกื้อกูลให้เกิดความสุขความเจริญ เรียกว่า "ธรรม" ที่บัณฑิตทั้งหลายตั้งแต่ก่อนพุทธกาลได้กล่าวอนุสาสน์สั่งสอน เมื่อพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นในโลก ก็ทรงอนุสาสน์สั่งสอนธรรมอันเป็นสัจจะ เป็นประโยชน์ เป็นธรรม คือถูกต้องเหมาะสมไว้อย่างสมบูรณ์ ธรรมที่ทรงสั่งสอนล้วนเป็นข้อที่พึงประพฤติตนเองและประพฤติต่อกันที่เกื้อกูลดังกล่าวทั้งนั้น และพึงรับมาประพฤติได้ทั่วหน้ากันหมดไม่ว่าจะเป็นบุคคลในระดับไหนฝ่ายไหน แม้ที่แสดงเป็นราชธรรม ๑๐ ประการ คือ ๑. ทาน การให้เพื่อช่วยผู้รับที่ต้องการความช่วย ๒. ศีล ความประพฤติเว้นการเบียดเบียน ๓. ปริจจาค ความสละเพื่อประโยชน์ที่ใหญ่กว่า ๔. อาชชวะ ความซื่อตรง ๕. มัททวะ ความอ่อนโยน ๖. ตปะ ความเพียรที่เป็นเดชะอำนาจ ๗. อักโกธะ ความไม่โกรธ คือความมีเมตตา ๘. อวิหิงสา ความไม่เบียดเบียน คือความมีกรุณา ๙. ขันติ ความอดทน ๑๐. อวิโรธนะ ความไม่ทำผิด แต่ทำให้ถูกให้เหมาะในกิจทั้งปวง เรียกว่าทศพิธราชธรรม ก็

มิใช่สมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าพระองค์เดียวพึงทรงปฏิบัติ ผู้ปกครองทุกระดับทุกหน่วยงานก็พึงประพฤติ ผู้อยู่ในปกครองทุกคนทุกระดับก็พึงประพฤติตามควรแก่ภาวะ คือต้องประพฤติตนเองและประพฤติต่อกันในทานศีลเป็นต้น ความสงบเรียบร้อย ความสุขความเจริญของบุคคลแต่ละคนและของส่วนรวมจึงจะบังเกิดขึ้นได้ร่างกายต้องการธาตุ ๔ คือดิน น้ำ ไฟ ลม เป็นอาหารบำรุงเลี้ยง จึงดำรงอยู่ได้ เช่นอาศัยอาหารแข็ง อาหารเหลว อุณหภูมิ ลมหายใจ ซึ่งจะขาดเสียมิได้แม้สักขณะหนึ่ง ฉันใด แม้บุคคล อันหมายถึงภาวะเป็นบุคคลทุกอย่างนับตั้งแต่จิตใจออกมา อันเป็นปัจเจกบุคคล (บุคคลเฉพาะคนหนึ่ง ๆ) ก็ตาม สมุหบุคคล คือหมู่ชน ก็ตาม ก็ต้องการธรรมเป็นอาหารบำรุงเลี้ยง จึงดำรงอยู่ได้ ฉะนั้น จึงสมควรที่ทุกคนจะพึงยินดีพอใจประพฤติธรรมมีทานศีลเป็นต้น โดยตั้งสัจจะว่าจะถือสัจจะประพฤติธรรม จะพูดจริง ทำจริง คิดจริงในสิ่งที่เป็นประโยชน์ทั้งหลาย

การที่แต่ละคนถือสัจจะดังกล่าว และพยายามรักษาสัจจะนี้ไว้ คือทำจริง พูดจริง คิดจริง ในสิ่งที่เป็นประโยชน์ ไม่เป็นโทษทั้งปวง ทั้งมีเมตตาต่อกัน และถือความดีตามหลักพระพุทธศาสนา เป็นเหตุอันเป็นหลักสำคัญที่จะทำให้โลก และโดยเฉพาะสังคมของคนไทย สงบร่มเย็นได้ ภัยอันตรายต่าง ๆ เช่น โจรภัย การฆ่า การแก้แค้น และการทุจริตต่าง ๆ จะลดลง จะบรรเทาความเดือดร้อนลงได้ทั้งทางกายทั้งทางใจ

เวลานี้ทั่วโลก ตลอดถึงถิ่นประเทศนี้ ตกอยู่ในความยุ่งเหยิงและยุ่งยากอย่างนั้นอย่างนี้ที่นั่นที่นี่ ไม่มีการแก้ไขอย่างอื่นที่ทิ้งธรรมเสียได้ เมื่อใช้ธรรมเป็นทางแก้ไขประกอบกันไปกับทางแก้ไขที่เหมาะสมอื่นๆ เท่านั้น จึงอาจระงับความยุ่งต่าง ๆ ได้ จึงกล่าวได้ว่าไม่มีทางแก้ไขอย่างอื่นยิ่งไปกว่าแก้ด้วยธรรมะ

พระพุทธศาสนาเป็นสัจจะอมตพจน์ที่เป็นประโยชน์และเป็นธรรม คือชอบถูกอยู่ทุกสมัย เป็นอกาลิโก ไม่ประกอบด้วยกาลเวลา และมีอยู่กับคนไทยทั้งปวงแล้ว ควรจะได้นำมาศึกษาพิจารณากัน และปฏิบัติกัน ถึงหากไม่อาจยังความสงบเรียบร้อยของสังคมได้มากนักในชั่วอายุปัจจุบัน ถ้าทุกฝ่ายไม่ทิ้งธรรมก็หวังได้ว่าจะสงบเรียบร้อยได้ในชั่วลูกชั่วหลาน ปรากฏว่ามีมากคนที่ตนเองเป็นโจรหรือเป็นคนไม่ดี แต่ไม่อยากให้ลูกของตนพลอยเป็นโจรหรือเป็นคนไม่ดีไปด้วย ฉะนั้น ถ้าผู้ปกครองเด็กใส่ใจอบรมลูกหลานของตนด้วยธรรมในพระพุทธศาสนาที่เหมาะแก่เด็กให้มากขึ้น ก็หวังได้มากยิ่งขึ้นว่าจะดีขึ้นแน่ในชั้นลูกหลาน

การที่บางคนบางพวกเห็นว่าศาสนาครึ ก็เพราะเขายังไม่เคยศึกษาและสนใจจะรู้จักศาสนา ถ้าเขารู้จักศาสนาแล้ว เขาจะไม่ว่าไม่คิดอย่างนั้นเลย

พระพุทธศาสนาคือดวงแก้วที่อยู่ในมือของคนไทยทั้งปวงอยู่แล้ว ขอให้สนใจที่จะรู้จักและศึกษาให้รู้จัก และนำมาปฏิบัติให้เป็นประโยชน์แก่ตนและแก่ส่วนรวม คนเดี๋ยวนี้ที่เห็นว่าการทำดีไม่เป็นประโยชน์แก่ตน ต้องทำอะไรให้คนอื่นเห็นจึงจะเป็นประโยชน์ นึกว่าจะเป็นอะไรจะได้อะไร เมื่อเป็นเมื่อได้ตามใจนึกหรือตามใจที่ต้องการนั้น จึงจะเป็นการดี ไม่เชื่อบุญบาปกรรมดีกรรมชั่ว เพราะไม่รู้เรื่องกรรมและผลของกรรม จึงมีความคิดเห็นวิปริตผิดจากความเป็นจริง เห็นดีเป็นไม่ดี เห็นไม่ดีเป็นดี เห็นสิ่งที่เป็นสาระว่าไม่เป็นสาระ เห็นสิ่งไม่เป็นสาระว่าเป็นสาระ และเห็นคนดีว่าไม่ดี เห็นคนไม่ดีว่าเป็นคนดี คนไม่ดีเป็นอันมากมีอุบายวิธีชักจูงใจแปลก ๆ ต่าง ๆ ทำให้คนที่ไม่มีหลักความเชื่อแน่นอนของตนเองและขาดปัญญาใคร่ครวญ หลงเชื่อไปตามและทิ้งความดีทิ้งสิ่งที่เป็นสาระของตนเองเสีย ไปรับเอาของไม่ดีของไม่มีสาระมาไว้ บางที

กว่าจะรู้สึกก็ต้องเสียอะไรไปแล้ว ธัมมัทธชชาดกเป็นอุทาหรณ์อย่างดีในเรื่องนี้ ดังมีเรื่องเล่าโดยย่อว่า

ในอดีตกาลนานไกล พ่อค้าชาวกาสิกรัฐพวกหนึ่งแล่นเรือไปในมหาสมุทร โดยมีกาสำหรับปล่อยให้บินไปสังเกตทิศติดเรือไปด้วยตัวหนึ่ง เรือไปแตกกลางมหาสมุทร กานั้นบินไปอาศัยอยู่บนเกาะหนึ่ง มีนกฝูงใหญ่อาศัยอยู่บนเกาะนั้น กาเห็นฝูงนกก็คิดวางแผนโกหกเพื่อที่จะกินไข่นกและลูกนกเล็ก ๆ จึงบินไปลงจับอยู่ในท่ามกลางฝูงนก แสดงท่ายืนขาเดียวบนแผ่นดิน อ้าปาก ฝูงนกถามว่าเป็นใคร ก็ตอบว่าเป็นธรรมิก คือผู้ตั้งอยู่ในธรรม ถามว่าทำไมจึงยืนขาเดียว ก็ตอบว่า เมื่อวางเท้าที่สองลงไปแผ่นดินไม่อาจจักดำรงอยู่ได้ ถามว่าทำไมจึงยืนอ้าปาก ก็ตอบว่า เพราะไม่กินอาหารอื่น กินแต่ลมเท่านั้น แล้วทำเป็นโอวาทว่า "ญาติทั้งหลายจงประพฤติธรรม ความเจริญจะมีแก่ท่านทั้งหลาย เพราะผู้ประพฤติธรรมย่อมอยู่เป็นสุขในโลกนี้และในโลกอื่น" นกทั้งหลายไม่รู้แผนโกหก หลงเชื่อกาว่าเป็นนกดีมีธรรมสูง ยืนเท้าเดียวอนุสาสน์ธรรม ดีแท้ จึงไว้วางใจให้อยู่ดูแลไข่และลูกนกเล็ก ๆ ในเวลาที่ฝูงนกพากันบินไปหาอาหาร เมื่อนกทั้งหลายพากันบินไปแล้ว กาบาปก็จิกกินไข่และลูกนกจนอิ่ม เมื่อฝูงนกพากันบินกลับมา ก็แสดงท่าสงบสำรวมเรียบร้อย ยืนเท้าเดียว อ้าปาก นกทั้งหลายกลับมาไม่เห็นลูกก็ร้องเสียงดังไต่ถามกันว่าใครกิน แต่ก็ยังไม่สงสัยกาบาปนั้น เพราะยังเชื่อว่าตั้งอยู่ในธรรม ต่อมาวันหนึ่ง นกหัวหน้าฝูงคิดเฉลียวใจว่า แต่ก่อนนี้ไม่มีอันตรายอะไร ตั้งแต่กานี้มา จึงเกิดอันตรายขึ้น ควรจะสังเกตจับความจริง จึงทำเป็นเหมือนบินไปหาอาหารพร้อมกับนกทั้งหลาย แล้วกลับมาจับอยู่ในที่ซ่อน ฝ่ายกาบาปคิดว่านกไปหมดแล้ว ไม่สงสัย ก็ไปกินไข่และลูกนก แล้วกลับมายืนเท้าเดียว อ้าปาก เมื่อนกทั้งหลายกลับมาแล้ว

นกหัวหน้าฝูงก็เรียกประชุมทั้งหมด ประกาศว่า วันนี้ได้กลับมาสังเกตจับอันตรายของลูกทั้งหลาย ได้เห็นกาบาปนี้แหละกิน จงมาช่วยกันจับกาบาปอย่าให้หนีไป จงรู้ว่ากาบาปไม่มีศีล เพราะไม่รู้จึงสรรเสริญ กาบาปนี้กินไข่และลูกนก ปากก็พูดว่าธรรมะ ธรรมะ พูดอย่างหนึ่งด้วยวาจา ทำอีกอย่างหนึ่งด้วยกาย พูดธรรมด้วยวาจาแต่ไม่ประพฤติธรรมที่พูดด้วยกาย ไม่ใช่เป็นผู้ตั้งอยู่ในธรรม มีวาจาเกลี้ยงเกลาแต่มีใจโสมม ยกธรรมเป็นธงบังหน้า ซ่อนทำความชั่วเหมือนอย่างงูเห่าซ่อนตัวอยู่ในปล่องผู้ที่ไม่มีปัญญาจึงหลงเข้าใจผิดคิดนับถือว่าเป็นสาธุชนคนดีในที่ทั้งหลาย จงมาพร้อมกันเอาจะงอยปากปีกและเท้าจิกตีขยี้กาลามกนี้ให้ยับเยิน ไม่ควรจะอยู่ร่วมกันต่อไป ว่าแล้วก็เริ่มลงทัณฑ์กาบาปด้วยตนเองก่อน ฝูงนกก็ช่วยกันรุมลงจงอยปากปีกและเท้าตามคำสั่งของนกหัวหน้าฝูง นิทานชาดกเรื่องยกธรรมเป็นธงนี้ สอนให้รู้ว่าศรัทธาคือความเชื่อที่ขาดปัญญา ทำให้หลงรับรองนับถือคนไม่ดีว่าเป็นคนดี ศัตรูว่าเป็นมิตร ต้องประสบอันตรายเสียหาย ส่วนความเชื่อที่ประกอบด้วยปัญญาทำให้ถือเอาถูก เช่นถือเอาคนชั่วว่าคนชั่ว คนดีว่าคนดี เป็นเหตุให้ล่วงพ้นอันตราย ประสบความสวัสดี และคนที่มุ่งร้ายใช้กลวิธีหลอกลวงให้เห็นว่ามุ่งดีทำดีดังที่เรียกในชาดกนี้ ว่ายกธรรมเป็นธงนั้นมีอยู่ทั่วไป บัดนี้ก็กล่าวได้ว่ายิ่งมีมาก เพราะคนมากขึ้น แก่งแย่งแข่งขันกันมากขึ้น การใช้กลวิธีหลอกลวงก็มากขึ้น ถ้าใครเบาปัญญาเชื่อง่าย ก็จะถูกหลอกลวงไปให้หลงเชื่อหลงถือผิด ทิ้งความดี ของดี สิ่งที่ดีของตนไปเสีย ทุกคนจึงควรใช้ปัญญาให้มากขึ้น เพื่อให้ศรัทธาคือความเชื่อถูกต้อง ฉะนั้น ทางพระพุทธศาสนาจึงสอนให้ทุกคนปฏิบัติอบรมธรรมเหล่านี้ให้มีเป็นกำลัง คือ

๑. ศรัทธา ความเชื่อที่ถูกต้อง ในบุคคลที่ควรเชื่อ ในวัตถุคือเรื่องที่ควรเชื่อ ให้เป็นความเชื่อที่ตั้งมั่น ปรากฏเป็นความมั่นใจในตนเอง ไม่คลอน

แคลน ทางคดีโลกก็เป็นไปในชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ทางคดีธรรมก็เป็นไปในกรรม และในความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

๒. วิริย ความเพียรในอันที่จะไม่ทำผิด จะทำสิ่งที่ถูกที่ควร

๓. สติ ความระลึกได้ ตลอดถึงความเฉลียวใจใคร่ที่จะสอบสวน

๔. สมาธิ ความตั้งใจ รวมใจ ไม่ปล่อยใจให้กระเจิง

๕. ปัญญา ความรู้ทั่วถึงเหตุผลตามเป็นจริง ปรากฏเป็นความฉลาดรู้ทันเหตุการณ์และแก้ไขได้

ในชาดกเรื่องยกธรรมเป็นธง ทีแรกฝูงนกมีศรัทธาผิด คือรับรองศัตรูเข้ามาทำลาย ต่อมานกหัวหน้าฝูงได้สติเฉลียวใจสอบสวน ก็ได้ปัญญา ได้ศรัทธาที่ถูก จึงใช้วิริยะและสมาธิกำจัดอันตราย ทำให้ฝูงทั้งหมดพ้นภัย

อนึ่ง มีบางคนกล่าวโทษความดีหรือความประพฤติธรรมว่าทำดีไม่ได้ดี รักษาศีลไม่ร่ำรวย ทำทานยากจน ดังนี้เป็นต้น การกล่าวโทษดังนี้เพราะมิได้ศึกษาให้เข้าใจและปฏิบัติธรรมให้สมควรแก่ธรรมตามที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน เพราะได้ทรงสั่งสอนไว้ว่า "รู้ทั่วถึงเนื้อความ หรือผล รู้ทั่วถึงธรรมหรือเหตุ ปฏิบัติธรรมให้สมควรแก่ธรรม" คือปฏิบัติความดีที่เป็นส่วนเหตุให้เหมาะแก่ผลที่ต้องการ เช่นใช้ยาให้เหมาะแก่โรค ถ้าใช้ยาผิดกลับจะให้โทษ สิ่งอื่นก็เช่นเดียวกัน เช่นน้ำ พึงมีทั้งคุณและโทษ ในการกสิกรรมต้องมีน้ำหล่อเลี้ยงตามสมควร ต้องป้องกันน้ำท่วมหรือไขน้ำที่มากเกินไปออกเสีย ฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสสอนคนทั่วไปในโลกให้มีความขยันหมั่นเพียรประกอบการงานแสวงหาทรัพย์เป็นต้น และเว้นจากอบายมุขต่าง ๆ ทรงสั่งสอนวิธีใช้ทรัพย์ เช่นเลี้ยงตนเองและครอบครัวให้เป็นสุข เป็นต้น ในขณะเดียวกันก็ตรัสสอนให้มีศรัทธา ให้ถูกต้อง ให้มีศีล ทำทานการบริจาคช่วยเหลือเกื้อกูล

สุขแก่กันและกัน เป็นต้น เมื่อมีศีลเว้นการเบียดเบียนชีวิตร่างกายและทรัพย์เป็นต้นของกันและกัน และมีทาน แบ่งเฉลี่ยความสุขแก่กันและกัน ให้มีสุขไม่แร้นแค้นลำเค็ญทั่วกันแล้ว ก็ทำให้โลกนี้เป็นสวรรค์ขึ้น ทุกคนต่างประกอบอาชีพและครองชีวิตมีความสุข ไม่ต้องกลัวโจรภัยเป็นต้น นครขัดข้องก็ได้รับความช่วยเหลือตามที่ต้องการ นี้ยกเป็นอุทาหรณ์เพียงความดีบางประการเท่านั้น เพราะว่ามีความดีหรือธรรมมากประการที่ทุกคนพึงปฏิบัติร่วมกันไป เพื่อให้บังเกิดผลหลายอย่างหลายประการที่ต้องการ แต่เพราะคนไม่น้อยปฏิบัติบางข้อ ไม่ปฏิบัติบางข้อ ปฏิบัติขาด ๆ เกิน ๆ หรือปฏิบัติเหตุไม่เหมาะแก่ผลที่ต้องการ จึงได้รับผลบางอย่าง ไม่ได้รับผลบางอย่าง มีตัวอย่างแม้เป็นพระอรหันต์รูปหนึ่งในสมัยพุทธกาล ซึ่งเป็นเหตุปรารภให้ตรัสเล่าเรื่องโลสกชาดกมีความย่อว่า

มีพระอรหันต์รูปหนึ่ง ชื่อว่าพระโลสกติสสเถระ ยากจนด้วยอาหารบิณฑบาต ไม่เคยบิณฑบาตได้อาหารพอฉัน เพราะผลของกรรมที่ท่านได้ทำมาเองในอดีตชาติ คือความริษยาในพระอรหันต์รูปหนึ่ง และกีดกันมิให้พระอรหันต์รูปนั้นได้อาหารบิณฑบาต ซ้ำเทอาหารบิณฑบาตที่ทายกฝากถวายพระอรหันต์รูปนั้นทิ้งเสียด้วย ทั้งไม่มีกล่าวว่าท่านได้ทำทานอะไร ท่านจึงลำบากขัดข้องเกี่ยวแก่ปัจจัยลาภ แต่เพราะท่านได้บวชปฏิบัติไตรสิกขาเพื่อวิมุตติไม่บกพร่อง ท่านจึงสำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้ ตัวอย่างการปฏิบัติบกพร่องขาดเกินในปัจจุบันมีอยู่มาก เช่นบางคนปฏิบัติเพื่อประโยชน์มีทรัพย์เป็นต้นเท่านั้น มีความขยันหาฉลาดหา แต่ไม่สนใจปฏิบัติในศีลทาน ก็มีทรัพย์ทางกายไม่ขัดข้อง แต่ขาดทรัพย์ทางใจคือความดีทางใจ บางคนไม่ขยันหาไม่ฉลาดหาทรัพย์แต่สนใจปฏิบัติในศีลทาน ก็ขาดทรัพย์ทางกายแต่มีทรัพย์ทางใจ บางคนเกียจ

คร้านในการหา ไม่มีศีลทาน ซ้ำประพฤติตนเป็นผู้ร้ายลักขโมยเป็นต้น ก่อความเดือดร้อนให้เกิดขึ้นแก่สังคม ก็ขาดทรัพย์ทั้งทางกายและทางใจ ทั้งนี้ต้องโทษตนเอง มิใช่โทษว่าเป็นโทษของความดีหรือธรรม ฉะนั้น เมื่อได้ศึกษาให้รู้จักพระพุทธศาสนาและปฏิบัติธรรมให้สมควรแก่ธรรมแล้ว จะได้รับผลตามที่ต้องการอย่างแน่นอน เพื่อช่วยให้เลือกปฏิบัติธรรมให้เหมาะสม พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้มีสัปปุริสธรรม ๗ ประการ คือ ๑. ธัมมัญญุตา ความรู้จักเหตุ ๒. อัตถัญญุตา ความรู้จักผล ๓. อัตตัญญุตา ความรู้จักตน ๔. มัตตัญญุตา ความรู้จักประมาณ ๕. กาลัญญุตา ความรู้จักกาล ๖. ปริสัญญุตา ความรู้จักบริษัท ๗. ปุคคลัญญุตา ความรู้จักบุคคล เช่นรู้จักตนว่าอยู่ในฐานะภาวะอย่างไร จะพึงต้องการอะไร โดยเป็นผลที่ประสงค์ จะต้องปฏิบัติในเหตุเช่นไร ดังนี้เป็นต้น พระพุทธศาสนาย่อมวางคำสอนไว้โดยรอบคอบดังนี้ ฉะนั้น เมื่อได้ศึกษาให้รู้จักและปฏิบัติให้เหมาะให้สมควรด้วยความรู้จักเหตุผลเป็นต้น ธรรมย่อมจะรักษาผู้ปฏิบัติมิให้ตกต่ำได้เลย แต่จะส่งเสริมให้เจริญทั้งทางกายทั้งทางใจ ทั้งที่เป็นส่วนตนทั้งที่เป็นส่วนรวม สมดังภาษิตในมหาธรรมปาลชาดกว่า ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ฉตฺตํ มหนฺตํ วิย วสฺสกาเล เหมือนดังร่มใหญ่ในฤดูฝน ด้วยประการฉะนี้

สมเด็จพระบรมราชชนก และพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ได้ทรงประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรมด้วยความรู้ในเหตุผลเป็นต้น ธรรมจึงรักษาพระองค์มิให้ตกต่ำ แต่ส่งเสริมให้สูงด้วยพระราชกัลยาณเกียรติอย่างยิ่ง แม้จะเสด็จสวรรคตไปนานปีโดยลำดับ ธรรมที่ทรงประพฤติแล้วก็ยังรักษาอยู่นั่นเองและยังรักษาคุ้มครองเหมือนดังร่มใหญ่กางกั้นประชาชนให้พ้นทุกข์อันตราย ให้ประสบความสวัสดี

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐทั้งสองพระองค์ ได้ทรงประพฤติธรรมเกื้อกูลประชาชนไม่หยุดหย่อนในทุก ๆ ทาง ธรรมที่ทรงประพฤติย่อมรักษาคุ้มครองให้ทรงพระเกษมสวัสดี เหมือนดังร่มใหญ่ในฤดูฝนที่กางกั้นมิให้ภัยอันตรายมาตกต้อง กางกั้นตลอดถึงประชาชนในพระบรมโพธิสมภาร ดังที่ปรากฏอยู่

ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงบำเพ็ญให้ตั้งอยู่ด้วยดีแล้วในพระสงฆ์ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ ประสิทธิ์ศุภผลสุขสมบัติ แด่สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก และพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล สมตามพระราชปัตติทานอุทิศ โดยฐานทุกประการ

รับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในธรรมฉัตตกถา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี ยุติลง เอวังก็มีด้วยประการฉะนี้

ขอถวายพระพร

พระธรรมเทศนา ขันติกถา

ในการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลคล้ายวันพระราชสมภพ
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สยามมกุฎราชกุมาร

วันจันทร์ ที่ ๒๘ กรกฎาคม ๒๕๑๘

ณ ศาลาดุสิดาลัย สวนจิตรลดา

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

รับพระราชทานถวาย

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

ขนฺติโก เมตฺตวา ลาภี ยสสฺสี สุขสีลวา

ปิโย เทวมนุสฺสานํ มนาโป โหติ ขนฺติโก-ติ.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในขันติกถา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี ในมงคลสมัยคล้ายวันพระราชสมภพสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สยามมกุฎราชกุมาร ที่เวียนมาถึงโดยสุริยคตินิยมในวันนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐทั้งสองพระองค์ทรงพระราชปรารภวันอันเป็นมงคลยิ่งนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดบำเพ็ญการพระราชกุศลเฉลิมพระชนมายุพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สยามมกุฎราชกุมาร ผู้ทรงเป็นพระบรมราชปิโยรสที่สนิทเสน่หา เพื่อทรงพระเจริญพระราชสิริสวัสดิพิพัฒนมงคลพระชนมายุสุขทุกประการ

ในมงคลวารสมัยนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนาในขันติกถา ตามพระพุทธภาษิตบทอุเทศ แปลความว่า "ผู้มีขันติและมีเมตตา

ย่อมเป็นผู้มีลาภ มียศ และมีสุขเสมอ ผู้มีขันติย่อมเป็นที่รักเป็นที่ชอบใจของเทวดามนุษย์ทั้งหลาย" ดังนี้

ขันติ คือความอดทนหรืออดกลั้นต่อหนาวร้อนหิวกระหายอันจำตรากตรำ ต่อถ้อยคำเสียดแทงอันมากระทบกระทั่งให้เจ็บใจ และต่อทุกขเวทนาแรงกล้าอันทำให้เจ็บช้ำลำบาก รวมความว่าอดทนต่อเหตุแห่งทุกข์ที่มาถึงเฉพาะหน้าทั้งปวง ซึ่งเหตุนั้น ๆ เป็นที่ตั้งแห่งโลภบ้าง เช่นหิวกระหาย เป็นที่ตั้งแห่งโทสะบ้าง เช่นถ้อยคำเสียดแทง เป็นที่ตั้งแห่งโมหะบ้าง เช่นทุกขเวทนาอันแรงกล้า ขันติมีความอดกลั้นทนทานเป็นลักษณะจะปรากฏว่ามีขันติก็เพราะยับยั้งไว้อยู่ ไม่แสดงอาการไม่เรียบร้อยทางกายทางวาจา จะถูกหนาวหรือร้อนก็อึด จะหิวกระหายก็ทน จะถูกล่วงเกินด้วยวาจาเช่นพูดเสียดแทงหรือด้วยกายเช่นเบียดเบียนก็สะกดได้ จะเจ็บไข้ได้ทุกข์ก็อดกลั้น รวมความว่าเมื่อมีความไม่เป็นที่พึงใจใด ๆ มากระทบก็อดไว้ ทนไว้ กลั้นไว้ ที่เรียกว่ามีน้ำอดน้ำทน ไม่ทอดถอยการงานเพราะหนาวร้อนไม่ตอบสนองเพราะถูกล่วงเกิน ไม่กระสับกระส่ายครวญครางเพราะอาพาธกล้าผู้ใดเป็นดังกล่าวผู้นั้นชื่อว่า "ผู้มีขันติ" ผู้นั้นชื่อว่าปฏิบัติตามข้อปฏิบัติอดทนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้

ขันติมีลักษณะดังกล่าว และมีอาการเป็นสอง คือ อดทนทำ เช่นตรากตรำปฏิบัติธุรกิจ ๑ อดทนนิ่ง เช่นอดนิ่งได้เมื่อถูกด่าว่าหรืออดกลั้นอาพาธความเจ็บไข้ไม่กระสับกระส่าย ๑ ธรรมข้อนี้ คือขันติ จึงเป็นคุณเกื้อกูลในการดำรงชีพและการงานทั่วไป แต่ในการปฏิบัติขันติก็ต้องปฏิบัติให้ถูกประสงค์ เช่นถ้าไม่กินไม่ดื่มในเวลาที่ควรกินควรดื่ม ด้วยคิดว่าปฏิบัติอดทน ก็ชื่อว่าปฏิบัติไม่ถูกประสงค์ และจะกลับได้รับโทษ ต่อเมื่อกินและดื่มในเวลาที่ควรกินควรดื่มแล้ว เกิดหิวกระหายขึ้นนอกเวลา ก็อดทนไว้ไม่กินดื่มพร่ำเพรื่อ

จึงจักเชื่อว่าใช้ขันติถูกประสงค์ และควรจะรู้ประมาณคือความพอดี เพราะถ้าอดทนเกินพอดี เช่นตรากตรำทำงานจนไม่มีเวลาพักผ่อนตามสมควร ก็ทำให้เกิดโทษ อาจถึงเจ็บไข้ได้ป่วย ต้องให้พอดีจึงจะสำเร็จประโยชน์ และยังควรให้ถูกกาล คือให้ทันท่วงทีที่ได้ประสบอารมณ์ที่พึงอดทน ไม่ให้ช้าหรือไม่ให้ผัดผ่อน ถ้าผัดเวลากับขันติ เช่นวันนี้หนาวนอน ร้อนหนี คิดว่ารุ่งขึ้นจึงจะอดทน ขันติก็เกิดไม่ทันการ จักขาดประโยชน์ที่จะพึงได้ในวันนี้เสีย รวมความว่า ถ้าใช้ขันติแล้วได้สำเร็จประโยชน์เรียกว่าใช้ขันติถูกทาง ถ้าใช้แล้วไม่ได้ประโยชน์หรือเกิดโทษเรียกว่าใช้ขันติผิดทาง ซึ่งบางทีจะเป็นเช่นคำของอสุรินทเวปจิตติ ที่กล่าวว่า "คนพาลย่อมสำคัญเสียว่าคนนี้อดนิ่งเพราะกลัวเรา เขาเป็นผู้หาปัญญามิได้ ย่อมเข้าครอบเหมือนโค ยิ่งหนีก็ยิ่งไล่" ด้วยเหตุดังนี้จึงควรพิจารณาก่อนแล้วอดทน

ในการปฏิบัติอดทน เบื้องต้นอาจต้องทนปฏิบัติก่อน เมื่อชำนาญแล้วขันติก็อาจเกิดขึ้นทันท่วงทีจนไม่รู้สึกยาก โดยปกติสิ่งทั้งปวงในโลกย่อมมีกำลังต้านทานของตนมากบ้างน้อยบ้าง เช่นต้นไม้ก็มีความแข็งเป็นกำลังดำรงต้นให้ตั้งอยู่ แม้ร่างกายและจิตใจของบุคคลก็มีกำลังต้านทานอยู่ตามธรรมชาติเช่นเดียวกัน ขันติ คือการดึงกำลังต้านทานนั้นออกมาใช้นั่นเอง ถ้าไม่หมั่นใช้ร่างกายก็จะอ่อนแอ จิตใจก็จะอ่อนแอ ถ้าหมั่นใช้และใช้ให้ถูกทางย่อมเพิ่มกำลังต้านทานของร่างกายและกำลังเข้มแข็งของจิตใจให้มากขึ้นได้ทุกที แต่กำลังของใจมีความสำคัญยิ่งกว่ากำลังของกาย ทั้งทางโทษและทางคุณ เพราะใจเป็นที่เกิดแห่งขันติทั้งทางกายทั้งทางใจเอง เมื่อใจไม่มีน้ำอดน้ำทนกายก็อดทนไปไม่ได้ เหมือนอย่างเมื่อกายปราศจากใจกิริยายืนก็มีไม่ได้ เฉพาะความอดทนทางใจนั้นคืออดทนต่อการล่วงเกินดังแสดงมาข้างต้น ถ้าไม่มีขันติอยู่ใจ

ก็อ่อนกำลังต้านทาน เมื่อถูกกระทบกระทั่งล่วงเกินกิเลสก็อาจพลุ่งขึ้นท่วมใจได้ แต่ถ้ามีขันติกำลังใจอยู่ กำลังต้านทานแข็งแรง กิเลสก็จะไม่อาจพลุ่งขึ้นครอบงำ จะเป็นผู้ชนะกิเลสในใจตนเอง ผู้อดทนได้ต่อผู้ที่ไม่มีกำลัง ท่านกล่าวว่าเป็นผู้มีขันติอย่างสูง สมด้วยสักกภาษิตว่า "ชนใดเป็นผู้มีกำลังแท้จริง แต่ยอมอดนิ่งแก่ผู้หากำลังมิได้ ปราชญ์ทั้งหลายได้กล่าวความอดนิ่งของชนนั้นว่าขันติอย่างยิ่ง เพราะคนหากำลังมิได้จำต้องอดอยู่เองเป็นนิตย์"

ผู้ปฏิบัติอดทนเป็นผู้มีขันติ เมื่อมีเมตตาสนับสนุนย่อมประคองขันติให้เป็นไปด้วยดี จะขอพระราชทานนำเรื่องพระนางสามาวดีมาเล่าไว้ในที่นี้

พระนางสามาวดีเป็นอัครมเหสีของพระเจ้าอุเทน ทุกวันพระนางทรงได้รับพระราชทานกหาปณะ ๘ กหาปณะสำหรับเป็นค่าดอกไม้ ทาสีของพระนางชื่อนางขุชชุตตราเป็นผู้มีหน้าที่นำกหาปณะไปจัดซื้อหาเป็นประจำ และได้เบียดบังไว้เสียเองวันละ ๔ กหาปณะทุกวัน ซื้อดอกไม้เพียง ๔ กหาปณะ วันหนึ่งพระบรมศาสดาเสด็จไปทรงแสดงธรรมที่บ้านนายมาลาการช่างดอกไม้ นางขุชชุตตราได้สดับพระธรรมเทศนา ได้ดวงตาเห็นธรรม ตั้งแต่นั้นนางก็ซื้อดอกไม้ด้วยเงินหมดทั้ง ๘ กหาปณะ จึงได้ดอกไม้ไปถวายพระนางสามาวดีมากกว่าเคยถึงเท่าตัว พระนางทรงสอบสาเหตุ ทรงทราบ ก็มิได้ทรงดุว่า แต่กลับทรงขอมีส่วนร่วมรับรสแห่งพระธรรมที่นางขุชชุตตราได้รับแล้ว พร้อมกับหญิงผู้เป็นบริวาร ๕๐๐ ทั้งหมดเมื่อได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าที่นางขุชชุตตราแสดงจบแล้ว ต่างก็ได้ดวงตาเห็นธรรม ปรารถนาจะได้เฝ้าพระพุทธเจ้า แต่ไม่สามารถจะไปเฝ้าได้เพราะเป็นฝ่ายใน ได้แต่เพียงเจาะฝาห้องของตนให้เป็นช่องสำหรับแอบดูพระบรมศาสดาเวลาเสด็จผ่าน แล้วถวายบังคมบูชาพระพุทธองค์ด้วยของหอมและระเบียบดอกไม้

พระเจ้าอุเทนทรงมีมเหสีอีกองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าพระนางมาคันทิยา พระนางผู้นี้มีรูปงามเปรียบด้วยนางฟ้า บิดาจึงไม่ยินยอมให้แต่งงานกับชายแม้ที่มาจากตระกูลใหญ่ ๆ วันหนึ่งพระพุทธเจ้าทรงตรวจดูสัตวโลกในเวลาใกล้รุ่ง ทรงเห็นอุปนิสัยแห่งธรรมของพราหมณ์และพราหมณีผู้เป็นบิดามารดานางมาคันทิยาจึงเสด็จไปสู่ พราหมณ์เห็นความงามอันเลิศแห่งพระรูปของพระพุทธเจ้าแล้วก็คิดว่า จะหาบุรุษใดเช่นบุรุษนี้ไม่มีแล้ว นับเป็นผู้คู่ควรกับบุตรีแห่งตน คิดแล้วก็กราบทูลยกนางมาคันทิยาถวายพระพุทธเจ้า กราบทูลให้ทรงรออยู่ ตนเองกลับไปสู่เรือน ประกาศอวดว่าได้พบบุรุษงามผู้คู่ควรกับบุตรีแห่งตนแล้ว มหาชนก็พากันตามไปเพื่อจะได้เห็นบุรุษนั้น พร้อมกับนางมาคันทิยาและนางพราหมณีผู้มารดา แต่พระพุทธเจ้ามิได้ประทับยืนอยู่ที่เดิม ทรงแสดงแต่เจดีย์คือรอยพระพุทธบาทไว้ นางพราหมณีเมื่อได้เห็นรอยพระพุทธบาทก็กล่าวว่า นี้เป็นรอยเท้าของท่านผู้ปราศจากกิเลสแล้ว จะไม่ต้องการกามคุณใดๆ ฝ่ายพราหมณีเมื่อหาพระพุทธเจ้าพบ ก็กราบทูลยกบุตรีให้อีกครั้ง พระพุทธองค์มิได้ทรงตอบรับหรือปฏิเสธ แต่ทรงเล่าเรื่องที่ทรงถูกมารติดตามตั้งแต่เสด็จออกทรงผนวช โดยใช้ธิดามารเป็นเครื่องล่อ แต่ในที่สุดมารก็ต้องยอมรับด้วยความโศกเสียใจเป็นอันมาก ว่าพระพุทธองค์ทรงพ้นมือมารไปได้แล้ว ทรงเล่าแล้วก็ตรัสว่า แม้เมื่อเห็นธิดามารทั้งหลายยังไม่ทรงพอพระหฤทัย แล้วไฉนจะทรงพอพระหฤทัยเมื่อเห็นธิดาพราหมณ์ผู้เต็มไปด้วยสิ่งสกปรกโสโครกเล่า เพียงจะให้ถูกต้องธิดาพราหมณ์ด้วยพระพุทธบาทก็มิทรงปรารถนา

จบพระพุทธดำรัส พราหมณ์และนางพราหมณีก็ได้ดวงตาเห็นธรรม แต่นางมาคันทิยาผู้ธิดากลับผูกอาฆาตในพระพุทธเจ้า ว่าแม้ตนถึงพร้อมด้วยฐานะทั้งปวงเมื่อใดจะทำสิ่งที่ควรทำต่อพระพุทธเจ้าเมื่อนั้น มีคำถามว่าพระ

พุทธองค์ทรงทราบหรือไม่ว่านางมาคันทิยาอาฆาต มีคำตอบว่าทรงทราบ แต่ที่ตรัสเช่นนั้นเพราะทรงเห็นอุปนิสัยสามารถในธรรมแห่งพราหมณ์และนางพราหมณี ธรรมดานั้นพระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ทรงคำนึงถึงความอาฆาตของผู้ใด ทรงแสดงธรรมเพื่อทรงอนุเคราะห์ผู้ควรบรรลุมรรคผลเท่านั้น

ดังกล่าวแล้ว พระนางมาคันทิยาได้เป็นมเหสีพระเจ้าอุเทนเช่นเดียวกับพระนางสามาวดี ดังนั้น วันหนึ่งพระนางมาคันทิยาจึงได้เห็นช่องที่พระนางสามาวดีทรงเจาะไว้เพื่อได้ถวายบังคมพระบรมศาสดา เมื่อพระนางมาคันทิยาทรงสอบถามได้เรื่อง ก็เริ่มดำเนินงานพยาบาทด้วยการไปทูลพระเจ้าอุเทน ว่าพระนางสามาวดีและบริวารเอาใจออกห่าง ถึงกับคิดปลงพระชนม์ พระเจ้าอุเทนไม่ทรงเชื่อ เมื่อทรงทราบวัตถุประสงค์ที่มีการเจาะช่องขึ้นในปราสาทพระนางสามาวดี ก็โปรดให้ทำหน้าต่างขึ้นแทน พระนางมาคันทิยาทรงพยายามดำเนินงานแก้แค้นต่อไป มิทรงยอมเลิก โดยทรงว่าจ้างพวกทาสกรรมกรมิจฉาทิฐิที่ไม่เลื่อมใสในพระรัตนตรัยให้คอยติดตามบริภาษพระพุทธองค์เมื่อเสด็จเข้าสู่พระนคร พระอานนท์ได้กราบทูลให้เสด็จไปเสียจากที่นั้น รับสั่งตอบว่าเรื่องเกิดขึ้นที่ใด สงบแล้วในที่นั้น จึงควรไปที่อื่น แล้วตรัสว่า "อานนท์ เราเป็นเช่นกับช้างศึก ซึ่งก้าวจงสู่สงคราม, ก็การอดทนลูกศรซึ่งมาจาก ๔ ทิศย่อมเป็นภาระของช้างซึ่งก้าวลงสู่สงครามฉันใด ชื่อว่าการอดทนต่อถ้อยคำอันคนทุศีลเป็นอันมากกล่าวแล้ว ก็เป็นภาระของเราฉันนั้นเหมือนกัน"

เมื่อพระนางมาคันทิยาไม่อาจทำให้พระพุทธเจ้าเสด็จหนีไปได้ ก็ทรงคิดจะทำร้ายพระนางสามาวดีและบริวารเพราะเป็นผู้อุปถัมภ์พระพุทธเจ้า ได้สั่งให้ญาติพี่น้องจัดหาไก่เป็น ๘ ตัว ไก่ตาย ๘ ตัว ส่งเข้าไปในวัง นำไก่เป็นทั้งหมดถวายพระเจ้าอุเทน ทูลให้ทรงส่งไปให้พระนางสามาวดีแกงถวาย เมื่อทรงส่งไก่

เป็นไปให้พระนางสามาวดีแกง ก็ทรงได้รับคำปฏิเสธเพราะเป็นการทำลายชีวิตให้ตกล่วง พระนางมาคันทิยาจึงทูลให้ทรงสั่งใหม่ คือให้แกงสำหรับถวายพระพุทธเจ้า แต่เมื่อถึงเวลานำไก่ไปก็ให้เปลี่ยนนำไก่ตายไปแทน พระนางสามาวดีก็ทรงยินดีรับทำอาหารด้วยไก่ไม่มีชีวิตแล้วเพื่อถวายพระพุทธองค์ตามที่พระเจ้าอุเทนทรงสั่ง พระนางมาคันทิยาก็ทูลยุว่าเป็นความนอกใจโดยแท้ แต่พระเจ้าอุเทนก็ไม่ทรงเชื่ออีก พระนางมาคันทิยาก็ทรงหาวิธีแก้แค้นต่อไป ครั้งนี้ทรงสั่งให้ญาติพี่น้องนำงูพิษถอดเขี้ยวเข้าไปให้ แล้วทรงซ่อนไว้ในช่องพิณประจำพระองค์พระเจ้าอุเทน ในวาระที่จะเสด็จไปประทับที่ปราสาทของพระนางสามาวดี แล้วทรงปิดช่องนั้นด้วยดอกไม้ ก่อนเสด็จทูลห้าม ทูลว่ามีนิมิตร้ายทรงเกรงจะเกิดอันตรายแก่พระเจ้าอุเทน แต่เมื่อพระเจ้าอุเทนจะเสด็จให้ได้ก็ทรงขอตามเสด็จด้วย ครั้นถึงเวลาบรรทมพระเจ้าอุเทนทรงวางพิณไว้เหนือเศียรพระนางมาคันทิยาก็ทรงแอบหยิบดอกไม้ที่ปิดช่องซ่อนงูออก งูก็เลื้อยออกมาพ่นพิษแผ่พังพาน อยู่บนแท่นที่บรรทม พระนางมาคันทิยาก็ทรงร้องเอ็ดอึงขึ้นว่าพระนางสามาวดีทรงคิดปลงพระชนม์ พระเจ้าอุเทนทอดพระเนตรเห็นงูพิษก็สะดุ้งพระหทัยกลัวความตาย ทรงพิโรธพระนางสามาวดีเป็นอันมาก

ขณะนั้น พระนางสามาวดีก็ประทานโอวาทบริวารหญิงทั้ง ๕๐๐ ว่าขณะนี้ไม่มีที่พึ่งอื่นแล้ว จงยังเมตตาจิตให้สม่ำเสมอแผ่ไปในพระราชาผู้ทรงเป็นจอมแห่งนรชน ในพระเทวี และในตนเอง อย่าได้มีความโกรธในผู้ใดเลย ขณะที่ทุกคนทำจิตให้สม่ำเสมอด้วยเมตตาปราศจากความโกรธแค้นอาฆาตพยาบาท พระเจ้าอุเทนก็ทรงยิงลูกศรอาบยาพิษไปที่พระนางสามาวดีและบริวารทั้ง ๕๐๐ ที่ยืนซ้อนกันเป็นแถวยาว แต่ลูกศรกลับแล่นย้อนกลับราวกับจะพุ่งเข้าสู่พระหฤทัยของพระเจ้าอุเทนฉะนั้น และแล้วก็ตั้งอยู่เรียบร้อย ทั้งนี้เป็นไป

ด้วยเมตตานุภาพของพระนางสามาวดี ทำให้พระเจ้าอุเทนต้องทรงพระดำริว่า ลูกศรที่ทรงยิงไปนั้นย่อมแทงทะลุได้แม้แท่งศิลาแต่ไฉนกลับหันมุ่งสู่พระหฤทัยของพระองค์ เป็นที่น่าพิศวงนัก แล้วก็ทรงได้คิดว่า แม้ลูกศรจะไม่มีจิตใจ ไม่มีชีวิต ยังรู้จักคุณของพระนางสามาวดี พระองค์เป็นมนุษย์แท้ ๆ กลับหารู้คุณของพระนางไม่ ทรงได้คิดดังนั้นแล้วก็ทรงทิ้งธนู ทรงประคองอัญชลี ประทับกระหย่งแทบพระบาทพระนางสามาวดี ตรัสว่า ทรงฟั่นเฟือนเลือนหลง ทรงอยู่ในความมืด ขอพระนางจงทรงเป็นที่พึ่งของพระองค์ด้วย พระนางทูลตอบว่า พระพุทธองค์ทรงเป็นที่พึ่งของพระนาง ขอให้ทรงถึงพระพุทธองค์เป็นที่พึ่ง พระพุทธองค์ทรงเป็นผู้เยี่ยมยอดแล้ว ครั้งนั้นพระเจ้าอุเทนก็ทรงถึงพระบรมศาสดาเป็นที่พึ่ง และพระราชทานพรแก่พระนางสามาวดีตามที่ทรงปรารถนา คือพระราชทานพระราชานุญาตให้อาราธนาพระบรมศาสดาพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์เข้าไปรับบิณฑบาต เพื่อพระนางจักได้ทรงบาตร และได้ทรงฟังธรรมจากพระโอษฐ์ของพระบรมศาสดา

ฝ่ายพระนางมาคันทิยาก็ได้เห็นว่า พระนางทรงทำสิ่งใดก็มิได้เกิดผลดังทรงมุ่งหมาย กลับเป็นอย่างอื่นไปเสียทุกที จึงทรงคิดกลวิธีใหม่ที่จะให้ผลแน่นอน ได้ทรงสั่งให้ญาติพี่น้องนำผ้ามากมายชุบน้ำมันพันเสาปราสาทของพระนางสามาวดีไว้ อ้างว่าเป็นรับสั่งของพระเจ้าอุเทนที่ทรงพระประสงค์จะให้เสาปราสาทมั่นคงแข็งแรงปิดประตูลั่นกุญแจขังพระนางและบริวารทั้งหมดไว้ภายใน แล้วจุดไฟขึ้น พระนางก็ได้ประทานโอวาทแก่หญิงบริวารเหล่านั้น ให้พิจารณากำหนดเวทนาด้วยความไม่ประมาทตลอดเวลาที่ถูกไฟเผา เป็นเหตุให้ได้บรรลุธรรมต่าง ๆ กันทุกคน

การเสียชีวิตของพระนางสามาวดีและบริวารเช่นนั้น เป็นเหตุให้พระภิกษุปรารภกันว่าไม่ควรเลยที่ผู้ซึ่งถึงพร้อมด้วยศรัทธาถึงเพียงนั้นจะต้องได้รับ

ความตายเช่นนั้น พระพุทธองค์ทรงทราบปรารภนี้ ตรัสว่าความตายของพระนางสามาวดีกับบริวารสมควรแก่กรรมที่ได้กระทำไว้ในอดีตชาติแล้ว นี้เป็นการทรงแสดงเรื่องกรรมและการให้ผลของกรรมว่าสลับซับซ้อน จึงเข้าใจได้ยาก จนทำให้เกิดการสำคัญผิดอยู่เป็นอันมากว่าทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วไม่ได้ชั่ว ดังที่พระภิกษุปรารภถึงความตายของพระนางสามาวดีและบริวารเป็น แต่ความจริงนั้นทำดีจักได้ดี ทำชั่วจักได้ชั่ว ไม่เป็นอื่น

ผู้มีขันติย่อมเห็นการจ้วงจาบล่วงเกินเหมือนการกีฬา ดังที่พระพุทธเจ้าได้รับสั่งกับพระอานนท์เมื่อทรงถูกพวกของพระนางมาคันทิยาบริภาษว่าทรงเป็นเหมือนช้างศึกออกสู่สงคราม ผู้มีเมตตามีขันติย่อมมีจิตเยือกเย็นห่างโทสะพยาบาท ไม่รู้สึกเป็นศัตรูเป็นเวรกับผู้ใด จะหลับก็เป็นสุข จะตื่นก็เป็นสุข ผู้มีเมตตาย่อมได้สุขเสมอ ดังพระนางสามาวดีกับบริวารไม่รู้สึกเป็นเวรเป็นศัตรูกับผู้ใด ไม่รู้สึกเป็นเวรเป็นศัตรูแม้กับพระเจ้าอุเทนและพระนางมาคันทิยา แต่กลับตั้งเมตตาจิตแผ่ไปสม่ำเสมอ ผลก็แม้ลูกศรอาบยาพิษที่อาจแทงทะลุแท่งศิลาก็ไม่แตะต้องผิวกายให้ระคายเคือง ขันติและเมตตาจิตจึงเป็นมงคล เป็นคุณ

ขอพระราชทานนำพระขันติคุณอันงามเลิศล้ำของพระบรมศาสดามาเล่าไว้ในอันดับต่อไปนี้ด้วย สมัยหนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวันได้ทรงปรารภเรื่องนางจิญจมาณวิกา ตรัสประทานพระธรรมเทศนามีความดังนี้

ในต้นพุทธกาล พระพุทธองค์ทรงมีสาวกจำนวนมาก จนประมาณมิได้ทั้งเทวดาและมนุษย์ ซึ่งเมื่อสดับพระธรรมที่ทรงสั่งสอนและปฏิบัติตามแล้วก็ได้บรรลุอริยภูมิต่าง ๆ กัน พระคุณของพระพุทธองค์แผ่ไกลออกไปยิ่งขึ้น ลาภสักการเป็นอันมากก็ยิ่งเกิดตามมา เป็นเหตุให้พวกเดียรถีย์ผู้มิใช่พุทธสาวกทั้งหลายเสื่อมจากลาภ จนอาจเปรียบได้กับแสงหิ่งห้อยที่ปรากฏในเวลาดวง

อาทิตย์ขึ้น แม้ว่าเดียรถีย์ทั้งหลายจะพากันไปยืนตามถนนหนทาง ประกาศกับผู้คนทั้งปวงผู้สัญจรไปมา ว่าไม่ใช่แต่พระสมณโคดมเท่านั้นที่เป็นพระพุทธเจ้า พวกเขาก็เป็นพระพุทธเจ้าเหมือนกัน ไม่ใช่ทานที่ถวายแล้วแด่พระพุทธเจ้าเท่านั้นที่มีผลมาก ทานที่ให้แล้วแก่พวกเขาก็มีผลมากเหมือนกัน จึงควรให้ทานทำทานแก่พวกเขาบ้าง แต่ถึงเช่นนั้นก็คงไม่มีลาภสักการเกิดแก่พวกเดียรถีย์ พวกเดียรถีย์จึงประชุมลับกัน ปรึกษาหารือกัน ว่าจะมีอุบายใดบ้างที่จะทำให้ผู้คนทั้งหลายเห็นโทษคือความไม่ดีของพระพุทธเจ้า จะได้พากันไม่ถวายลาภ-สักการแด่พระองค์อีกต่อไป

สมัยนั้น ในกรุงสาวัตถี มีนางปริพพาชิกาคนหนึ่ง ชื่อนางจิญจมาณวิกา เป็นผู้มีรูปโฉมงดงาม เดียรถีย์เจ้าปัญญาคนหนึ่งจึงแนะนำว่าให้ใช้นางนี้เถิด เป็นผู้ทำลายพระพุทธเจ้าให้ทรงเสื่อมจากลาภสักการทั้งหลาย

ฝ่ายนางจิญจมาณวิกา เมื่อได้รับมอบหมายจากพวกเดียรถีย์ ก็ถือระเบียบดอกไม้และของหอม มุ่งตรงไปยังพระเชตวัน อันเป็นที่ประทับของพระพุทธ-องค์พร้อมด้วยพระสาวก ครั้นถึงเวลาที่ชาวเมืองสาวัตถีไปฟังธรรมนางก็ออกจากพระเชตวันไป ไปพักอยู่ในวัดพวกเดียรถีย์ใกล้พระเชตวันนั้นเอง ครั้นเช้าตรู่ก็ออกจากวัดเดียรถีย์ทำทีเหมือนออกจากพระเชตวัน นางทำอยู่เช่นนั้นจนเวลาล่วงไปหลายเดือน เมื่อมีผู้ถามนางก็ตอบว่านางอยู่ในพระคันธกุฎีในพระเชตวัน ถึงเวลา ๘–๙ เดือนนางก็นำไม้กลม ๆ ไปผูกไว้กับท้องแล้วห่มผ้าทับ ให้ดูเป็นหญิงมีครรภ์ ใช้ไม้ทุบหลังมือหลังเท้าของตนเองจนบวมเนื้อตัวก็บอบช้ำ เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมในเวลาเย็นนางก็เข้าไปสู่ธรรมสภา กล่าวจ้วงจาบหยาบช้าหาเหตุพระพุทธองค์ในท่ามกลางบริษัท เหมือนพยายามปาสิ่งสกปรกโสโครกจะให้แปดเปื้อนรัศมีแห่งพระจันทร์ฉะนั้น

พระพุทธองค์ทรงหยุดแสดงธรรม แล้วจึงทรงบันลือพระสุรเสียงเยี่ยงสีหะ ตรัสตอบอย่างสงบเยือกเย็นด้วยพระขันติคุณอันเลิศล้ำว่า "ความที่เจ้ากล่าวแล้ว จะจริงหรือไม่ เราย่อมรู้ และเจ้าก็รู้"

ทันใดนั้นสิ่งที่ไม่คาดฝันก็เกิดขึ้น ท่อนไม้กลมที่ผูกติดไว้กับท้องของนางได้ตกลงบนหลังเท้า ทำให้ปลายเท้าทั้งสองข้างแตก ผู้คนทั้งหลายในที่นั้นรู้เห็นเหตุการณ์โดยตลอด กล่าวประณามนางว่าเป็นคนกาลกรรณี คือคนที่ให้ทุกข์ให้โทษมิให้คุณแก่ใครเลย แม้แต่พระพุทธเจ้าผู้ทรงควรแก่ทักษิณาทานอันเลิศก็ยังกล่าวตู่ด้วยคำหยาบคำไม่จริง แล้วพากันฉุดลากนางจิญจมาณวิกาออกจากพระเชตวัน กล่าวว่า ครั้นพ้นสายพระเนตรแห่งพระพุทธองค์แผ่นดินก็แยกออกจากกัน ยังนางจิญจมาณวิกานั้นให้จมลงไปตามกรรม

เหตุเพราะนางจิญจมาณวิกาเดียรถีย์ขาดขันติความอดกลั้น ไม่เข้มแข็งต่ออำนาจของการชักจูงที่ผิดที่ชั่ว ละคำสัตย์ กล่าวตู่พระพุทธองค์ผู้ทรงพระคุณอย่างยิ่งด้วยคำไม่จริง จึงถึงความพินาศใหญ่หลวง นี้น่าจะนำไปเป็นคติ คิดกันให้จงหนัก อย่าขาดขันติแล้วปล่อยตัวปล่อยใจให้อ่อนแอ ทิ้งคำสัตย์ กล่าวจ้วงจาบหยาบช้าต่อท่านผู้ทรงพระคุณด้วยคำไม่จริง จะได้รับโทษใหญ่หลวงดังเช่นนางจิญจมาณวิกาเป็นตัวอย่าง

ขันติความอดกลั้นของบุคคลนั้นเป็นมงคล เป็นคุณ เป็นเหตุให้บรรลุความดีและความสรรเสริญ คุณของขันติมีประมาณเท่าใด โทษของความไม่มีขันติก็มีเป็นทวีคูณเท่านั้น เพราะธรรมดาคุณย่อมค่อย ๆ ปรากฏแต่โทษย่อมกระจายไปได้อย่างรวดเร็ว ดังในเรื่องนางเวเทหิกา นางเวเทหิกานั้นเป็นผู้ครองเรือน มีปกติสงบเสงี่ยมเรียบร้อย ถ่อมตน จนปรากฏกิตติศัพท์ขจรขจายไป นางทาสีชื่อกาฬีผู้ขยันขันแข็งในหน้าที่การงานไม่เคยเกียจคร้าน เกิดสงสัยว่า

นางเวเทหิกาไม่มีความโกรธแล้ว หรือว่าปิดบังความโกรธไว้ไม่แสดงออก นางจึงคิดจะพิสูจน์ให้สิ้นสงสัย ถึงเวลาเช้าก็ไม่ลุกขึ้นทำหน้าที่ นอนเสียสาย นางเวเทหิกาก็ถามว่าไม่สบายหรือ นางทาสีจึงตอบว่าสบายดี นางเวเทหิกาได้ฟังคำตอบเช่นนั้นก็หน้านิ่วด้วยความโกรธ ประณามนางทาสีว่าเป็นคนชั่ว นางทาสีก็รู้ว่านางเวเทหิกายังมีความโกรธอยู่ จึงทดลองให้ยิ่งขึ้น คือในวันรุ่งขึ้นก็ตื่นสายยิ่งกว่าเดิม นางเวเทหิกาโกรธหนัก ทำร้ายร่างกายนางทาสีถึงเลือดอาบ นางทาสีก็โพนทะนาแก่คนใกล้เคียงให้ดูการกระทำของนางเวเทหิกาผู้สงบระงับแล้ว จากนั้นไม่นานกิตติศัพท์ของนางเวเทหิกาก็ลือกันไปตรงกันข้ามว่านางเป็นคนดุร้าย ไม่สงบเสงี่ยมเรียบร้อย ไม่เหมือนอย่างที่ได้พยายามแสดงให้ปรากฏมาแต่ก่อน

เรื่องนางเวเทหิกานี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายเพื่อให้เห็นโทษของความไม่มีขันติความอดกลั้น และได้ตรัสไว้มีความว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมเป็นผู้เสงี่ยมเจียมตัว ถ่อมตัว สงบระงับ ตลอดเวลาที่ถ้อยคำอันไม่เป็นที่พอใจยังไม่กระทบ

อันผู้ครองเรือน ถ้าขาดขันติ จะเป็นผู้ไม่ทนการงาน เข้าลักษณะอ่อนแอ จะเป็นผู้ผลุนผลันหันหุน เข้าลักษณะร้ายกาจน่าเกลียด จะเป็นผู้เสียกำลังใจง่ายในเวลาเจ็บไข้ เจ็บน้อยก็เหมือนเจ็บมาก เข้าลักษณะใจเสาะ เหล่านี้ไม่เหมาะแก่ภาวะผู้ครองเรือนที่ดี ส่วนผู้มีขันติย่อมปรากฏตรงกันข้าม จะเป็นผู้ขันแข็งต่อการงาน มีใจหนักแน่นมั่นคง เหมาะแก่ภาวะผู้ครองเรือนที่ดี แม้ในฝ่ายบรรพชิตก็ต้องอาศัยขันติเป็นกำลัง ดังพระพุทธศาสนสุภาษิตว่า "ขันติเป็นกำลังของนักพรต" "ขันติคือความอดทนเป็นตะบะคือคุณอันเผาผลาญบาปธรรมเป็นอย่างยิ่ง" แม้ในทศพิธราชธรรม และในทศบารมี ก็มีขันติรวมอยู่ด้วยประการหนึ่ง

ขันติคือความอดทนที่เป็นไปสามัญนั้น มีความอดกลั้นเป็นลักษณะ เช่นอดทนต่อหนาวร้อน อดทนต่อทุกขเวทนาในเวลาเจ็บไข้ได้ป่วย อดทนต่อถ้อยคำจ้วงจาบล่วงเกิน หนาวร้อนมี ทุกขเวทนามี โกรธมี แต่อดกลั้นเอาไว้ ไม่ผลุนผลันแสดงออกทางกายทางวาจา อดทนเอาไว้ในใจ คือใจยังมีโกรธอยู่ ใจไม่ปรกติ พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงธรรมอีกข้อหนึ่งควบคู่กันไว้ คือโสรัจจะ ความสงบเสงี่ยม ขันติและโสรัจจะต่างเป็นเหตุอิงอาศัยกันและกัน คนชอบในทางสงบเสงี่ยมจึงอดกลั้นเหตุอันไม่เป็นที่ปรารถนาด้วยการถือขันติ และคนถือขันตินั้นเองก็จำต้องหาทางปลอบจิตมิให้อึดอัดด้วยโสรัจจะ ต่างเป็นของคู่กันฉะนี้ พอกำหนดความต่างหน้าที่ของธรรมคู่นี้ด้วยตัวอย่างง่าย ๆ ดังนี้ คือ เมื่อถูกล่วงเกิน ขันติทำหน้าที่อดกลั้นไว้ ไม่แสดงความไม่เรียบร้อยทางกายวาจาตอบ เปรียบเหมือนปิดประตูขังคนดุไว้ โสรัจจะทำหน้าที่กล่อมใจมิให้อึดอัด เปรียบเหมือนปลอบโยนคนดุที่ดิ้นรนจะออกให้สงบ

อนึ่ง ขันติและโสรัจจะจะเป็นไปได้ด้วยดีก็จะต้องมีธรรมเครื่องสนับสนุนประคับประครอง คือเมตตา ซึ่งได้แก่ความปรารถนาความสุขความเจริญเพื่อผู้อื่น คุณข้อนี้เปรียบเหมือนน้ำเป็นเครื่องดับไฟคือโทสะพยาบาท เป็นเครื่องชูใจให้แจ่มใสชื่นบาน ไม่มีเวรมีกรรมต่อใคร ผู้มีจิตรักใคร่สนิทสนมปรารถนาให้เป็นสุข ปราศจากโทสะพยาบาท ชื่อว่า "ผู้มีเมตตา" ผู้มีเมตตาเมื่อถูกล่วงเกินย่อมให้อภัยได้ ไม่เกิดโทสะถึงต้องใช้ขันติ เปรียบเสมือนมารดาไม่ขึ้งเคียดต่อบุตรสุดที่รักผู้ดื้อดึง ด้วยมีเมตตาฉะนั้น เมตตาจึงเป็นธรรมอำนวยให้มีโสรัจจะอันเป็นธรรมคู่กับขันติดังกล่าวแล้ว

ผู้มีขันติและมีเมตตาตามที่ขอพระราชทานพรรณนามา ฉะนี้ ย่อมได้ประสบอานิสงสผลเป็นอเนกประการ ดังพระพุทธภาษิตบทอุเทศ แปลความว่า

"ผู้มีขันติและมีเมตตาย่อมเป็นผู้มีลาภ มียศ และมีสุขเสมอ ผู้มีขันติเป็นที่รักที่ชอบใจของเทวดามนุษย์ทั้งหลาย"

ลาภคือสิ่งน่าปรารถนาที่ได้มาทุกอย่างย่อมได้มาด้วยอดทนทำบ้าง อดนิ่งหรืออดกลั้นบ้าง โดยนัยที่แสดงมา ไม่เช่นนั้นก็ยากจะได้ ส่วนเมตตาย่อมคอยค้ำจุนส่งเสริม เพราะผู้มีเมตตาย่อมได้มิตรจิตจากผู้อื่น และมิตรจิตนั้นแหละจักนำมาซึ่งลาภทั้งหลาย มีมนุษยสมบัติหรือประโยชน์ปัจจุบันเป็นต้น

ยศคือภาวะภูมิชั้นที่สูงขึ้นไปโดยลำดับ ประกอบด้วยความเป็นใหญ่ ชื่อเสียงคุณงามความดี มีบริวารแวดล้อม ผลนี้ก็มีได้ด้วยขันติและเมตตาเช่นกับลาภ ผู้จักได้รับยศโดยแต่งตั้งจักต้องมีคุณสมบัติทั้งสองนี้สมควรแก่ยศนั้น ๆ แม้พระมหากษัตริย์ก็ทรงถือขันติและอโกธะอันนับเข้าในเมตตาเป็นราชธรรม จึงทรงดำรงพระราชอิสริยยศโดยสวัสดี ยศทางคุณงามความดีก็เช่นกัน บุคคลจักสามารถเลื่อนภาวะภูมิชั้นแห่งความดีของตนให้สูงขึ้นได้ก็ด้วยมีขันติมีเมตตาค้ำจุน ผู้ปฏิบัติอดทนอบรมเมตตาย่อมชื่อว่าปฏิบัติเลื่อนภาวะของตนขึ้นเป็นคนมีขันติ เลื่อนภาวะขึ้นเป็นผู้ใหญ่ เพราะเมตตาเป็นพรหมวิหารธรรม ยศย่อมเจริญแก่ผู้มีขันติและเมตตา ฉะนี้

สุขคือความสะดวกกายสะดวกใจ ปรากฏเป็นความสำราญ ชื่นบาน ปลอดโปร่ง แจ่มใส สำเร็จได้ด้วยขันติและเมตตาจิตเหมือนกัน ผู้มีขันติย่อมเห็นหนาวร้อนเหมือนเพื่อน เห็นการจ้วงจาบล่วงเกินเหมือนการกีฬาเห็นอาพาธกล้าเหมือนยาชูกำลัง จึงไม่เป็นทุกข์เมื่อประสบร้อนหนาวเป็นต้น มีเมตตาย่อมห่างโทสะพยาบาทย่อมมีจิตเยือกเย็น จะหลับก็เป็นสุข จะตื่นก็เป็นสุข ผู้มีเมตตาและขันติย่อมได้สุขเสมอ ฉะนี้

อีกข้อหนึ่งคือ เป็นที่รักที่ชอบใจของเทวดามนุษย์ทั้งหลาย ในคาถานี้กล่าวถึงเฉพาะผู้มีขันติ แต่พึงทราบว่าหมายถึงผู้มีเมตตาด้วย เทวดาหมายถึงเทวดาโดยอุบัติก็ได้ โดยสมมุติก็ได้ มนุษย์หมายถึงบุคคลทั่วไป เทวดาหมายถึงบุคคลผู้ประกอบด้วยคุณธรรมอันสูงเช่นเทวธรรม พรหมวิหารธรรม ผู้มีขันติและเมตตาย่อมไม่เป็นอันตรายแก่ใคร แต่เป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนและผู้อื่น แม้มีผู้จ้วงจาบล่วงเกินก็อดนิ่งไม่ตอบสนองทำนองเดียวกัน ทั้งยังจะแผ่เมตตาจิตคิดให้เป็นสุขอีกด้วย เช่นนี้ถ้าไม่เป็นที่รักที่ชอบใจแล้วผู้ใดจะเป็นที่รักที่ชอบใจได้

รวมความว่า ผู้มีขันติและเมตตาย่อมเป็นผู้มีลาภ มียศ มีสุขเสมอ และเป็นที่รักที่ชอบใจของเทวดามนุษย์ทั้งหลาย หากรักษาขันติและเมตตาไว้ให้สม่ำเสมอ ไม่อ่อนแอพ่ายแพ้แก่อำนาจความชั่ว ด้วยความพร้อมเพรียงกัน ก็จะพร้อมกันบรรลุความเจริญ ความร่มเย็นเป็นสุขสวัสดี ได้อย่างยิ่ง

อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อุตฺตมํ ธมฺมมชฺฌคา
มหาสงฺฆํ ปโพเธสิ อิจฺเจตํ รตนตฺตยํ

พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบรรลุธรรมอันสูงสุดแล้ว ทรงยังพระสงฆ์หมู่ใหญ่ให้ตรัสรู้ตามพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ นี้ คือพระรัตนตรัยดังนี้

เอตสฺส อานุภาเวน กตปุญฺญสฺส เตชสา

ด้วยอานุภาพแห่งพระรัตนตรัยนี้ และด้วยเดชแห่งพระราชกุศลบารมีอันทรงบำเพ็ญแล้วเนืองนิตย์ ขอสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐทั้งสองพระองค์ ได้ทรงพระเจริญพระราชสิริสวัสดิพิพัฒน

มงคลพระชนมายุสุขทุกประการ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สยามมกุฎราชกุมาร ผู้ทรงได้รับพระราชทานพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้า ฯ บำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานในมหาสมัยคล้ายวันพระราชสมภพที่เวียนมาบรรจบในวันนี้ ขอทรงพระเจริญสวัสดีด้วยพระชนมายุพร พระสิริวรรณพร พระสรรพสุขพร พระพลานามัยพร ขอได้ทรงศึกษาสำเร็จลุล่วงด้วยดีดังทรงมีพระราชประสงค์ เช่นเดียวกับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทุกพระองค์

ขอถวายพระพร

พระธรรมเทศนา ทีปกรณกถา

"การทำเกาะคือที่พึ่ง"

ในการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลคล้ายวันประสูติ
สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์
อัครราชกุมารี

วันศุกร์ที่ ๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๘

ณ ศาลาดุสิตาลัย สวนจิตรลดา

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร
รับพระราชทานถวาย

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

อุฏฺฐาเนนปฺปมาเทน สญฺญเมน ทเมน จ
ทีปํ กยิราถ เมธาวี ยํ โอโฆ นาภิกีรตีติ.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี ในมงคลสมัยคล้ายวันประสูติสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ที่เวียนมาถึงโดยสุรทินนิยมในวันนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐทั้งสองพระองค์ ทรงพระราชปรารภวันอันเป็นมงคลนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดบำเพ็ญการพระราชกุศล โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราช

ทานให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์นั้น ทรงปฏิบัติพระราชกรณียะในการพระราชกุศล เพื่อทรงพระเจริญพระสิริสวัสดิพิพัฒนมงคลพระชนมสุขทุกประการ

ในมงคลวารสมัยนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาในทีปกรณกถา คือกถาว่าด้วยการทำเกาะคือที่พึ่งตามพระพุทธภาษิตบทอุเทศ แปลความว่า "คนมีปัญญาพึงทำเกาะที่ห้วงน้ำท่วมไม่ได้ ด้วยความหมั่น ความไม่ประมาท ความสำรวมระวัง ความข่มใจ" ดังนี้

ห้วงน้ำตามพระพุทธภาษิตนี้ หมายถึงสิ่งที่มาท่วม คือทำให้ล่มจม คือภัยทุกข์พิบัติต่าง ๆ หากจะมีปัญหาว่าใครจะทำเกาะคือที่พึ่ง ที่ห้วงน้ำดังกล่าวนี้ท่วมไม่ได้ ก็ตอบได้ว่า ผู้มีปัญญา หากจะมีปัญหาต่อไปว่า จะทำเกาะด้วยอะไร ก็ตอบได้ต่อไปว่า ด้วยความหมั่น ความไม่ประมาท ความสำรวมระวัง ความข่มใจ

ปัญหาแรกที่ตอบว่าผู้มีปัญญานั้น เป็นข้อสำคัญทีแรก แต่ก็ยังมีปัญหาว่ามีปัญญาในเรื่องอะไร ในที่นี้จะแสดง ๒ เรื่อง คือในเรื่องกรรมและผลของกรรม ๑ ในเรื่องหน้าที่และการกระทำหน้าที่ ๑

เรื่องที่ ๑ กรรมและผลของกรรม เป็นเรื่องที่พึงสดับตรับฟังและพิจารณาไตร่ตรองให้เกิดความเชื่อ อันประกอบด้วยปัญญา ในกรรมและผลของกรรม ตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ดังเช่นที่ตรัสไว้ว่า "หว่านพืชเช่นใดย่อมได้รับผลเช่นนั้น ทำกรรมดีย่อมได้รับผลดี ทำกรรมชั่วย่อมได้รับผลชั่ว" "พึงพิจารณาเนือง ๆ ว่าเรามีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทรับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย จักทำกรรมอันใดไว้ดีหรือชั่ว จักเป็นทายาทรับผลของกรรมนั้น" "ท่านทั้งหลายจงละอกุศล คือกรรมชั่วหรือความชั่ว จงอบรมกุศล คือกรรมดีหรือความดี ท่านทั้งหลายอาจ

ที่จะละอกุศล จะอบรมกุศล ถ้าท่านทั้งหลายไม่อาจ เราก็จะไม่กล่าวสอนดังนั้น แต่เพราะท่านทั้งหลายอาจ เราจึงกล่าวสอนดังนั้น และหากอกุศลที่ละและกุศลที่อบรมจะพึงเป็นไปเพื่อความไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์ เราก็จะไม่กล่าวสอนดังนั้น แต่เพราะเป็นไปเพื่อความเกื้อกูล เพื่อสุข เราจึงกล่าวสอนดังนั้น" คำสอนเรื่องกรรมและผลของกรรมนี้ ฟังเข้าใจไม่ยาก หากได้พิจารณาจับเหตุจับผลให้ถูกอยู่เนืองๆ จะเกิดศรัทธาประกอบด้วยปัญญาขึ้นโดยลำดับ จะทำให้มีความเห็นชอบในกรรมและผลของกรรม หรือกล่าวง่าย ๆ ว่า ในความดีความชั่วและผลของความดีความชั่ว

คนมีมิจฉาทิฐิ คือคนที่มีความเห็นผิด ย่อมเห็นดีเป็นชั่ว เห็นชั่วเป็นดี เห็นผิดเป็นถูก เห็นถูกเป็นผิด โดยสำคัญว่าความเห็นของตนนั้นถูกต้อง แล้วทำตามความคิดเห็นของตน เพราะเชื่อว่าจะเป็นไปเพื่อความสุขความเจริญหมดทุกข์หมดภัย แต่เมื่อเป็นการกระทำตามความเห็นผิด สำคัญผิด การกระทำนั้นก็เคลื่อนคลาดจากหลักของความจริง เมื่อทำลงไปแล้วผู้ทำเองอาจดีอกดีใจชื่นอกชื่นใจในการกระทำของตนนั้น เหมือนกันกับการรับประทานน้ำตาลที่เจือปนด้วยยาพิษ เมื่อแรกรับประทานก็เหมือนกันกับการรับประทานของหวานที่เอร็ดอร่อย ให้ความชุ่มชื่น แต่เมื่อพิษของยาซาบซ่านไปทั่วร่างกายแล้วก็จะต้องได้รับความทุกข์ทรมานอย่างแน่นอน ฉันใดก็ฉันนั้น บุคคลที่คิดว่าการกระทำความชั่วเป็นการทำดี ก็จะได้รับผลของการทำชั่ว เป็นความทุกข์ทรมานในภายหลังอย่างแน่นอนเช่นกัน ผู้ที่ทำความชั่วแต่อยู่ดีมีความสุขความเจริญให้เห็น ๆ กันอยู่นั้น มิใช่เป็นการลบล้างสัจจะคือความจริงที่ว่าทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว ดังที่มีผู้หลงเข้าใจผิดอยู่ทั่วไป แต่เป็นเช่นผลของการรับประทานน้ำตาลเจือปนยาพิษ ที่จะเอร็ดอร่อยในระยะแรกที่พิษของยายังไม่ทันซาบซ่านไปทั่วร่างกายเท่านั้น เมื่อพิษของยาซาบซ่านไปทั่วร่างกายเมื่อใด เมื่อนั้นแหละ

จะปรากฏผลยืนยันสัจจะคือความจริงที่ว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ทำชั่วจะได้ดีไม่มี เปรียบเทียบในทำนองเดียวกันก็คือ ผู้ทำความดีแต่กลับลำบากยากเข็ญ นั่นก็มิใช่เป็นการลบล้างสัจจะคือความจริงที่ว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ดังที่มีผู้หลงเข้าใจผิดอยู่ทั่วไปอีกเหมือนกัน แต่ที่เป็นเช่นนั้นก็เป็นเช่นผลของการรับประทานยารักษาโรค เมื่อแรกรับประทานก็ขมขื่นลำบากลำบน แต่เมื่อฤทธิ์อันเป็นคุณของยาซาบซ่านไปทั่วร่างกายแล้ว ก็จะหายโรคหายภัยสุขสบายยิ่ง ๆ ขึ้นไปแน่นอน เมื่อนั้นแหละจะปรากฏผลยืนยันสัจจะคือความจริง ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ทำดีจะได้ชั่วไม่มี ดังนั้น ถ้ายินดีจะรับประทานน้ำตาลเจือปนยาพิษก็ไม่จำเป็นจะต้องทำความเชื่อมั่นให้เกิดขึ้นในสัจจะดังกล่าว แต่ถ้าเห็นโทษอันน่าสพึงกลัวอย่างที่สุดของน้ำตาลเจือปนยาพิษ ก็จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทำความเชื่อมั่นให้เกิดขึ้นในสัจจะดังกล่าว คนทุกวันนี้รับประทานน้ำตาลเจือปนยาพิษกันอยู่เป็นอันมาก ก็เพราะไม่เชื่อเรื่องกรรมและผลของกรรมตามที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนไว้ แต่ก่อนที่ยาจะออกฤทธิ์เต็มกำลังแรง ทุกคนมีโอกาสที่จะช่วยตนเองให้พ้นได้ ให้หนักเป็นเบาได้ ด้วยการทำใจให้เชื่อมั่นในเรื่องกรรมและผลของกรรมตามที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนไว้ เมื่อสามารถทำใจให้เชื่อในสัจจะนี้ได้เพียงใด ก็จะสามารถละเว้นการทำกรรมชั่ว ทำกรรมดี ได้เพียงนั้น เชื่อมั่นน้อยก็ละชั่วได้เพียงส่วนน้อย ทำดีได้เพียงเล็กน้อย เหมือนคนมีโรคมากแต่รับประทานยารักษาโรคเพียงเล็กน้อย ความสบายย่อมเกิดได้น้อย ถึงอย่างไรก็ดีกว่าผู้ไม่ยอมรับประทานยารักษาโรคเลย แต่ถ้าเชื่อมั่นในสัจจะคือทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว อย่างมั่นคงมาก ก็จะละชั่วได้มาก ทำดีได้มาก เหมือนคนมีโรคที่รับประทานยาเพียงพอแก่โรค ความสบายย่อมเกิดได้เต็มที่ฉะนั้น

อันความเห็นผิด หรือความจับเหตุขึ้นมาผิด คือความสำคัญผิดว่าเหตุเช่นนั้นเป็นการยังให้เกิดผลเช่นนั้น ทั้ง ๆ ที่ไม่ตรงต่อความจริง มีโทษมหันต์ขนาดก่อให้เกิดความพินาศล่มจมขึ้นได้ จะขอนำชาดกในพระพุทธศาสนาเรื่องสรภังคดาบส มาเล่าในที่นี้พอเป็นอุทาหรณ์สักเรื่องหนึ่ง

กาลครั้งหนึ่ง ในแว่นแคว้นของพระเจ้าทัณฑกีราช มีนางงามผู้หนึ่งได้รับการแต่งตั้งให้มีตำแหน่งเป็นนางงามแห่งนคร ต่อมาถูกถอดจากตำแหน่งจึงเที่ยวไป เมื่อไปถึงสวนแห่งหนึ่ง เห็นพระกีสวัจฉดาบสพักอยู่ เกิดคิดขึ้นอย่างไม่มีเหตุผลว่า ดาบสคือนักบวชนี้เป็นคนกาลกรรณี คือเป็นคนที่มีแต่โทษมีแต่ภัยมีแต่ความไม่ดีมีแต่อัปมงคล ควรจะเป็นผู้ที่รองรับความไม่ดีไม่มีมงคลของนางไปหมดได้ คิดดังนั้นแล้วนางจึงนำไม้มาเคี้ยวสีฟัน บ้วนลงบนตัวพระดาบส ถ่มลงบนชฎาคือมุ่นผมของพระดาบส แล้วยังโยนไม้สีฟันทิ้งลงบนศีรษะของพระดาบสอีกด้วย โดยทำตามความเห็นผิด ว่านั่นคือการนำความไม่ดีไม่มีมงคลออกจากตนไปให้พระดาบส

เป็นการบังเอิญ พระเจ้าทัณฑกีราชเกิดทรงนึกถึงนางขึ้นมา จึงทรงให้เรียกกลับไปอยู่ในตำแหน่งเดิม นางนั้นเป็นคนโง่เขลา จึงเห็นผิด สำคัญผิดคือสำคัญสิ่งที่มิใช่เหตุว่าเป็นเหตุ จึงสำคัญผิดว่าเหตุที่ทำให้ตนได้ดีกลับมีตำ-แหน่งก็เพราะไปถ่มสิ่งสกปรกรดพระดาบสแท้ ๆ นี่เป็นตัวอย่างความสำคัญผิดที่เป็นไปได้อย่างไม่น่าเชื่อถึงเพียงนี้

ต่อมาไม่นาน ปุโรหิตของพระเจ้าทัณฑกีราชผู้หนึ่งถูกถอดออกจากตำแหน่ง จึงไปถามนางงามแห่งนครผู้นั้นว่า เมื่อถูกถอดไปแล้วนางทำเหตุอย่างใดจึงกลับได้ตำแหน่งคืนมา นางก็ตอบไปตามความสำคัญผิดของตนว่าเพราะไปถ่มสิ่งสกปรกรดพระดาบสเข้าเท่านั้นเอง ปุโรหิตเมื่อได้ฟังคำตอบ

เช่นนั้นก็เชื่อ ทำตามบ้าง บังเอิญก็ได้ตำแหน่งคืนอีก ปุโรหิตจึงเห็นเหตุผิด สำคัญเหตุผิด คือสำคัญสิ่งที่มิใช่เหตุว่าเป็นเหตุ เช่นเดียวกับความสำคัญผิดของนางงามแห่งนคร

ต่อมา ปัจจันตชนบทของพระเจ้าทัณฑกีราชเกิดโจรผู้ร้ายกำเริบ พระเจ้าทัณฑกีราชจะทรงยกพลนิกายไปปราบ ปุโรหิตผู้เห็นผิดสำคัญผิดอย่างไม่น่าเชื่อดังกล่าวตามนางงามแห่งนคร ได้ทูลแนะนำว่า การจะให้ทรงมีชัยชนะนั้นง่ายมาก เพียงแต่ทรงพาพลนิกายไปถ่มสิ่งสกปรกรดพระดาบสกาลกรรณีที่ในสวนเสียให้ทุกคนเท่านั้น ความโชคร้ายไม่มีมงคลก็จะไปตกอยู่กับพระดาบสกาลกรรณีหมดสิ้น ชัยชนะในการปราบโจรภัยก็จะเกิดขึ้นง่าย ๆ พระราชาทรงเชื่อคำปุโรหิต เสด็จนำพลนิกายที่จะไปปราบโจรภัยเข้าไปที่พระดาบสพักอยู่ และทรงทำกับพระดาบสเช่นเดียวกับพลนิกายทั้งหมด เช่นที่นางงามแห่งนครและปุโรหิตทำ แล้วจึงเสด็จพาพลนิกายทั้งหลายไปปราบโจรภัย

ฝ่ายเสนาบดีผู้หนึ่ง อุปัฏฐากดูแลพระดาบสอยู่ ได้ช่วยทำความสะอาดให้พระดาบส แล้วถามท่านว่า ด้วยการทำเช่นนั้นต่อพระดาบส เหตุร้ายอะไรจะเกิดขึ้น พระดาบสตอบว่า เราไม่ได้โกรธ เราไม่ได้คิดประทุษร้ายผู้ใดเลย แต่เทวดาพากันโกรธ แต่นี้อีก ๗ วัน เทวดาจักทำแว่นแคว้นนี้ให้พินาศหมดสิ้น เสนาบดีผู้อุปัฏฐากดูแลพระดาบสนำความไปทูลพระราชา ก็ไม่ทรงเชื่อ เสนาบดีผู้นั้นจึงพาครอบครัวหนีออกจากแว่นแคว้นนั้นไป ได้พ้นภัย

ฝ่ายพระราชา เมื่อได้ต่อสู้กับโจรผู้ร้ายทั้งหลายมีชัยแล้ว ก็เสด็จกลับพระนคร เทวดาทั้งหลายได้ยังฝนให้ตกลง เป็นน้ำเช่นฝนธรรมดา ต่อจากนั้นจึงตกเป็นฝนทราย และฝนดอกไม้แห่งสวรรค์ก็ตกตามลงมา ต่อจากนั้นก็ตกเป็นฝนเงินฝนทอง ฝนเสื้อผ้าอาภรณ์อันงดงาม ผู้คนล้นหลามชื่นชมยินดี พา

กันกอบโกยเงินทองข้าวของเสื้อผ้าแพรพรรณเหล่านั้นเป็นการใหญ่ ขณะนั้นฝนคืออาวุธต่าง ๆ ก็ตกลงมามากมาย ถูกผู้คนทั้งหลายเนื้อตัวขาดเป็นท่อนเล็กท่อนน้อยตายสิ้น ต่อจากนั้นก้อนถ่านเพลิงใหญ่ ๆ ก็ตกลงมาทับซากศพผู้คนเหล่านั้น ยอดเขาลุกโพลง ก็หักโค่นลงทับก้อนถ่านเพลิงอีกทอดหนึ่ง หลังจากนั้น ฝนคือทรายอันละเอียดก็ตกลงมาทับถมท่วมยอดเขาอันลุกโพลงอยู่นั้น สถานที่อันเป็นแว่นแคว้นของพระเจ้าทัณฑกีราชก็ไม่เป็นแว่นแคว้นอีกต่อไป ต้องพินาศล่มจมหมดสิ้น ทั้งนี้ก็เพราะความเห็นผิด สำคัญผิด สำคัญสิ่งอันมิใช่เหตุว่าเป็นเหตุนั่นเอง

ชาดกนี้เป็นเรื่องแสดงธรรม โดยแสดงนิทานสาธกให้เห็นว่า ความมุ่งผลที่ดีแต่จับเหตุแห่งผลนั้นผิด เพราะมีความเชื่อผิดความเห็นผิดความสำคัญผิด จึงไปประกอบกระทำเหตุแห่งผลที่ตรงกันข้าม และเมื่อชักชวนกันทำเหตุผิดนั้นด้วยกันเป็นหมู่เป็นคณะ ก็ย่อมจะพลอยได้รับผลอันเป็นทุกข์ภัยพิบัติร่วมกันทั้งหมู่ทั้งคณะด้วย

คนโดยมากมักจะมองผลเฉพาะหน้า ไม่มองไกล แต่ความจริงนั้นผลเฉพาะหน้าหาได้เกิดแต่เหตุเฉพาะหน้าเสมอไปไม่ นั่นก็คือ ผลเฉพาะหน้าอาจเกิดแต่เหตุที่ได้กระทำแล้วในอดีตอันใกล้หรือไกลก็ได้ นั้นอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งก็คือ เหตุเฉพาะหน้าที่จะให้ผลแน่นอนตรงตามเหตุนั้น ไม่ใช่ว่าจะให้ผลทันทีพร้อมกับการทำเหตุเสมอไป เหตุเฉพาะหน้าอาจให้ผลในอนาคตอันใกล้หรือไกลก็ได้ จึงต้องพิจารณาจับเหตุจับผลให้ถูก ต้องยึดหลักศรัทธาประกอบด้วยปัญญาในกรรมและผลของกรรมไว้ใช้ในการพิจารณา ในการพิจารณาจับเหตุจับผลต้องเชื่อว่าเหตุดีจักให้ผลดี เหตุชั่วจักให้ผลชั่ว เหตุชั่วไม่มีผลดี เหตุดีไม่มีผลชั่ว ถ้าไม่จับเหตุจับผลให้ถูกก็จะสำคัญผิด เป็นเหตุให้ทำผิด ได้รับผล

ผิดไปจากที่ปรารถนาต้องการคือความสุข ผิดจากได้รับความสุขไปเป็นได้รับความทุกข์ ดังในนิทานชาดกข้างต้น

อนึ่ง คนผู้ไม่ใช้ปัญญาเป็นอันมากมักจะสำคัญผิดมองเห็นสิ่งที่น่าปรารถนาพอใจทางวัตถุทั้งหลายมีทรัพย์เป็นต้น ว่าล้วนเป็นผลของเหตุที่ดี และเข้าใจว่าทางที่ทำให้ได้สิ่งเหล่านั้นผลเหล่านั้นมา เป็นความดี เพราะฉะนั้นจึงทำให้มุ่งที่จะได้ เมื่อได้มาก็ถือว่าดี เมื่อเสียไปก็ถือว่าไม่ดี ยกตัวอย่างเช่น โจรผู้ร้ายที่ทำโจรกรรมเมื่อใด สำเร็จ ก็ต้องได้มาเมื่อนั้น จึงเห็นว่าขโมยเขาดี ทำให้เป็นผู้ได้ แต่ผู้บำเพ็ญประโยชน์เสียสละต่าง ๆ นั้น ทำเมื่อใด ก็ต้องเสียไปเมื่อนั้น จึงเห็นว่าการเสียสละไม่ดี ทำให้เป็นผู้เสีย แต่เมื่อพิจารณาให้ดีแล้ว ย่อมจะเห็นว่า ทางที่ทำให้ได้มามิได้เป็นทางดีทั้งหมด ทางที่ทำให้เสียไปก็มิได้เป็นทางเสียทั้งหมด ทางที่ทำให้ได้มาเป็นทางเสียก็มีเป็นอันมาก ทางที่ทำให้เสียไปเป็นทางดีก็มีเป็นอันมาก เช่นทำโจรกรรมได้มา ผู้ทำโจรกรรมหาได้ชื่อว่าเป็นคนดีไม่ ต้องเป็นโจรผู้ร้าย เป็นผู้เสีย แม้จะไม่เสียวัตถุ แต่ก็เสียยิ่งกว่าวัตถุ คือเสียชื่อ เสียกิตติศัพท์ เสียประวัติ เสียความภาคภูมิใจในตนเอง และเสียอิสรภาพเมื่อต้องโทษ ต้องอาญาบ้านเมือง เหล่านี้เป็นต้น ส่วนผู้บำเพ็ญประโยชน์เสียสละต่างๆ นั้น แม้จะเสียวัตถุเป็นต้นว่าทรัพย์สินไป ก็หาได้ชื่อว่าเป็นคนเสียไม่ ต้องเป็นผู้มีประโยชน์ เป็นคนดี แม้จะเสียวัตถุไป แต่ก็ได้มายิ่งกว่าวัตถุ คือได้ชื่อเสียงอันดี ได้กิตติศัพท์อันงาม ได้ความภาคภูมิใจในตนเอง และเป็นผู้ได้อิสรภาพอยู่ตลอดเวลาเพราะไม่ต้องโทษ ไม่ต้องอาญาแผ่นดินบ้านเมือง เหล่านี้เป็นต้น ฉะนั้น เมื่อรับรองความจริงแม้ตามทุก ๆ คนรู้สึกอยู่อย่างนี้ ก็ย่อมจะมองเห็นเรื่องกรรมและผลของกรรมนั้นได้ไม่ยาก

นอกจากกล่าวแล้ว การให้ผลของกรรมยังมีอีกแบบหนึ่ง เป็นผลที่เกี่ยวพันกันเป็นสายโซ่จนทำให้บางทีออกจะเข้าใจให้ตลอดสายได้ไม่ง่ายนัก จำเป็นจะต้องแลให้ไกลจนเห็นความเกี่ยวพันกันดุจสายโซ่นั้นตลอดสาย ไม่เช่นนั้นก็จะไม่เข้าใจ จะไม่อาจจับเหตุจับผลให้ถูกต้องได้ จะไม่สามารถปฏิบัติให้เกิดผลดีได้โดยตลอด จะเป็นการทำถูกบ้างผิดบ้างเกี่ยวเนื่องกันไป และก็จะต้องได้รับผลดีบ้างร้ายบ้างเกี่ยวเนื่องกันไปด้วย ตัวอย่างเช่น เวลาหนาวติดไฟผิงเพื่อให้เกิดความอบอุ่น ผลที่เกิดขึ้นก็จะเป็นผลสมกับเหตุ คือจะเกิดความอบอุ่นได้จริง แต่ถ้าติดไฟขึ้นแล้ว ไม่ใส่ใจระวังให้รอบคอบไฟก็อาจจะไม่เพียงให้ความอบอุ่นเท่านั้น แต่อาจจะลุกลามเผาไหม้ให้เกิดความเสียหายได้ ผลเกี่ยวเนื่องดังลูกโซ่ของกรรมมีดังนี้ ฉะนั้น ก่อนจะทำกรรมใด หรือพูดง่าย ๆ ว่าก่อนจะทำอะไรลงไป อย่าผลีผลามรีบด่วนทำโดยไม่พิจารณาผลได้ผลเสียให้รอบคอบเสียก่อน ให้นึกถึงตัวอย่างที่กล่าวแล้ว คือไฟที่ก่อขึ้นเพราะคิดจะให้แก้หนาวนั้น อาจจะลุกลามใหญ่โตกลายเป็นพระเพลิงเผาผลาญให้วอดวายได้ ความอบอุ่นที่ปรารถนาก็จะกลายเป็นความร้อนเกินต้องการจนทนไม่ได้ ยิ่งไปกว่าความหนาวเย็นที่ไม่ถึงกับทำให้ล้มตาย ที่พอจะทนได้แม้ไม่ต้องก่อไฟผิง

เรื่องที่ ๒ หน้าที่และการกระทำหน้าที่ เป็นที่รู้เป็นที่เห็นกันอยู่แล้วว่า คนเราเกิดมาไม่เหมือนกัน แตกต่างกันที่รูปร่างหน้าตา ชาติตระกูล ฐานะ นิสัยใจคอ และหน้าที่ ในที่นี้จะขอพูดถึงเฉพาะเรื่องหน้าที่ที่แตกต่างกันของคนเราเท่านั้น เพราะเรื่องหน้าที่นั้นเป็นเรื่องสำคัญที่สุดเรื่องหนึ่ง ความสำเร็จทั้งหลาย แม้จะเป็นความสำเร็จที่ยิ่งใหญ่เพียงใด ก็เกี่ยวกับเรื่องหน้าที่และการกระทำหน้าที่ของแต่ละคนทั้งนั้น หน้าที่ของแต่ละคนไม่เหมือนกัน แต่ต้องแต่ละคนทำหน้าที่ของตนด้วยกัน ผลสำเร็จอย่างใดอย่างหนึ่งจึงจะเกิดขึ้นได้

ไม่เช่นนั้นแล้วก็เกิดขึ้นไม่ได้ คนสูงสุดในวงการใดวงการหนึ่งก็ตาม จะทำความสำเร็จให้เกิดขึ้นไม่ได้ด้วยการกระทำหน้าที่ของตนเพียงผู้เดียว ต้องอาศัยคนอื่นที่ต่ำลงมาเป็นลำดับจนถึงคนต่ำสุดในวงการนั้นทำหน้าที่ของแต่ละคนด้วย จึงจะเกิดความสำเร็จได้ คนสูงสุดจะให้เกี่ยงคนเล็กกว่าทำไปตามลำพัง หรือคนเล็กจะเกี่ยงให้คนสูงสุดทำไปตามลำพัง เช่นนี้ความสำเร็จก็จะเกิดอย่างสมบูรณ์บริบูรณ์ไม่ได้ หน้าที่นั้นเป็นเรื่องเฉพาะตนจริง ๆ ทุกคนมีหน้าที่ของตนที่จะต้องกระทำเฉพาะตนและร่วมกัน ยกตัวอย่าง เปรียบเหมือนร่างกายของแต่ละคนเรานี้ ทุกส่วนต่างมีหน้าที่ของตน สมองไว้คิด ตาไว้ดู หูไว้ฟัง ปากไว้พูด มือไว้ทำ เท้าไว้เดิน เช่นนี้เป็นต้น นอกจากนั้นก็ยังมีที่อยู่ สูงต่ำตามความเหมาะสมอย่างแน่นอนตามตัวอีกด้วย เช่นส่วนศีรษะก็ต้องอยู่สูงเสมอ จะให้ศีรษะลงไปอยู่ต่ำแทนที่เท้าย่อมไม่ได้ ส่วนเท้าก็ต้องอยู่ต่ำสุดเสมอ จะให้เท้าขึ้นไปลอยอยู่สูงแทนศีรษะจะได้อย่างไร ใช้ศีรษะเดินแทนเท้า ใช้เท้าเดินแทนศีรษะที่มีสมอง ก็ไม่ได้ เพียงแต่ลองนึกดูว่าจะทำเช่นนั้นก็น่าจะเห็นความยุ่งยากมิใช่น้อยแล้ว หน้าที่ของคนเรานี้ก็เช่นกัน ผิดไปเมื่อไรก็ยุ่งที่สุดเมื่อนั้น ดังนั้น ทุกคนจึงควรทำหน้าที่ของตน ๆ ที่มีอยู่แล้วให้ดีที่สุด อย่าคิดว่าตนจะสามารถทำหน้าที่ของคนอื่นได้ดีกว่า หรืออย่าคิดว่าคนอื่นควรจะทำหน้าที่ของตนมากกว่า อย่าคิดเช่นนั้น ความคิดเช่นนั้นเป็นความคิดผิด สำคัญผิดเหมือนที่จะคิดว่า น่าจะเปลี่ยนที่ตั้งของศีรษะกับเท้าดูบ้าง เปลี่ยนหน้าที่ของศีรษะกับเท้าเสียบ้าง ซึ่งเป็นไปไม่ได้ ฐานะและหน้าที่ของแต่ละคนมีอยู่เหมาะสมและแน่นอน มีความสำคัญเฉพาะคนด้วยกันทั้งหมด ทั้งต้องอาศัยกันทั้งหมด จึงจะยังให้เกิดความสำเร็จอย่างดีได้ จึงไม่ควรที่จะมีการอิจฉาริษยาแก่งแย่งฐานะหน้าที่กันอย่างไรเลย ใครมีหน้าที่อย่างใดก็ทำไปให้เต็มสติปัญญาความสามารถนั่นแหละประเสริฐ คนเล็ก ๆ มีหน้าที่ของตน แม้ทำหน้าที่นั้น

ให้เต็มสติปัญญาความสามารถก็ประเสริฐ ไม่ใช่จะต้องเป็นการทำหน้าที่คนใหญ่คนสำคัญเท่านั้นจึงจะประเสริฐได้ ตรงกันข้าม คนใหญ่ที่ไม่ทำหน้าที่ของตนให้เต็มสติปัญญาความสามารถด้วยดี ก็ไม่ประเสริฐเลย การทำหน้าที่ของตนให้สมบูรณ์นั้นประเสริฐนัก ควรทำด้วยใจบริสุทธิ์ มุ่งหมายให้เกิดความสำเร็จลุล่วงด้วยดีที่สุด ไม่จำเป็นต้องมุ่งหวังว่าทำแล้วจะได้อะไรหรือจะเป็นอะไรขึ้นมา ทั้งไม่ควรต้องดูว่าจะมีผู้รู้เห็นการกระทำของตนหรือไม่ การกระทำหน้าที่ของแต่ละคนนั้นเป็นการประเสริฐอยู่ในตัวแล้ว ใครจะรู้จะเห็นหรือไม่ก็คงเป็นการประเสริฐอยู่นั่นเอง แต่ที่ท่านสรรเสริญเป็นพิเศษคือการกระทำหน้าที่ของตนแบบปิดทองหลังพระ ไม่ต้องให้ใครรู้ใครเห็น ไม่ต้องโฆษณาหาพยาน เป็นการทำความดีเพื่อความดีโดยแท้ ควรแก่คำว่าผู้ทำหน้าที่อันประเสริฐโดยแท้ เมื่อการกระทำหน้าที่ของแต่ละคนเป็นความสำคัญ เป็นความจำเป็น ผลัดเปลี่ยนกันไม่ได้ การที่ผู้ใดผู้หนึ่งจะละทิ้งไม่ทำหน้าที่ของตน จึงเป็นการกระทำที่ผิด เป็นความผิด นักปราชญ์หรือคนดีทั้งหลายในปางก่อนนั้นถือความสำคัญของการกระทำหน้าที่ให้ลุล่วงสำเร็จด้วยดี ว่ามีความจำเป็นยิ่งกว่าที่จะรักษาชีวิตตนเองไว้ ดังปรากฏในโภชชานียชาดกดังนี้

ในสมัยพุทธกาล มีพระภิกษุรูปหนึ่งเลิกความเพียรปฏิบัติธรรมเสียก่อนสำเร็จผล พระพุทธเจ้ารับสั่งให้เข้าเฝ้า ตรัสเตือนว่า เมื่อบวชเป็นพระภิกษุในศาสนาของพระพุทธองค์แล้ว ก็ควรพากเพียรพยายามให้ตลอดไป ไม่ควรท้อถอยเสียกลางทาง แม้นักปราชญ์แต่ปางก่อนก็ยังยอมตายไม่ทิ้งซึ่งความพยายามที่จะทำหน้าที่ของตนให้สำเร็จลุล่วงไป แล้วจึงทรงแสดงเรื่องในอดีตกาลให้ภิกษุทั้งหลายฟัง ดังนี้

ในรัชกาลพระเจ้าพรหมทัตผู้ทรงครองกรุงพาราณสี พระพุทธเจ้าทรงถือพระชาติเป็นพญาม้าอาชาไนยตัวประเสริฐ บริบูรณ์ด้วยลักษณาการพิเศษ

น่าอัศจรรย์ เป็นม้ามงคลของชาวกาสี ในครั้งนั้นท้าวพญา ๗ นครมีความมุ่งหมายจะชิงราชสมบัติแห่งกรุงพาราณสี จึงยกทัพเข้าล้อมพระนครไว้ ส่งสารไปถวายพระเจ้าพรหมทัตให้ยกราชสมบัติให้หรือมิฉะนั้นก็ให้จัดทัพออกรบป้องกัน ที่ประชุมมุขอำมาตย์ถวายคำแนะนำให้ทรงส่งนายกองม้าผู้หาตัวจับไม่ได้ในกระบวนรบออกชิงชัยแต่ผู้เดียว นายกองม้าก็ทูลอาสาว่า จะสามารถชิงชัยได้สำเร็จ ถ้าได้พญาม้าอาชาไนยตัวประเสริฐออกสู้รบ อย่าว่าแต่เพียงท้าวพญา ๗ นครเลยที่จะเอาชนะได้ แม้ทั่วชมพูทวีปก็สามารถเอาชนะได้ พระเจ้าพรหมทัตตรัสอนุญาต พญาม้าอาชาไนยตัวประเสริฐมีกตัญญูระลึกถึงพระคุณของพระเจ้าพรหมทัตที่ทรงอุปการะและระลึกถึงคุณของชาวกาสีที่มีต่อตนตลอดกาลนาน เห็นว่าสงครามครั้งนี้ใหญ่หลวงนัก นอกจากพญาม้าแล้วไม่มีผู้อื่นที่จะเอาชนะได้ จึงสมควรที่จะสนองพระคุณแห่งพระเจ้าพรหมทัตและชาวกาสี ช่วยให้พ้นจากความพินาศครั้งนี้ คิดแล้วพญาม้าจึงให้นายกองม้าขึ้นขี่หลัง วิ่งออกสู่สนามชัย เข้าทำลายค่ายที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ที่ ๖ จับกษัตริย์ในค่ายทั้ง ๖ ไปถวายพระเจ้าพรหมทัต ในขณะที่เข้าตีค่ายที่ ๖ นั้น พญาม้าถูกอาวุธข้าศึก เจ็บสาหัส แต่ก็อดทนกลับมาได้ และมาล้มลงแทบประตูพระนคร นายกองม้าจึงจะนำม้าอื่นออกทำลายค่ายที่ ๗ อันเป็นค่ายสุดท้าย พญาม้าก็คำนึงว่าไม่มีม้าอื่นที่จะเอาชนะข้าศึกได้นอกจากตนเอง ถ้ายอมให้นายกองม้านำม้าอื่นออกรบ นายกองม้าผู้หาที่เปรียบมิได้ในยุทธวิธีก็จะต้องสิ้นชีวิต ความพยายามที่ได้ทำไว้แล้วทั้งหมดก็จะไม่มีประโยชน์ พญาม้าจึงแข็งใจออกชิงชัยด้วยตนเองอีกครั้งหนึ่ง ตีค่ายที่ ๗ แตก จับกษัตริย์ได้สำเร็จ แต่พอกลับถึงประตูพระ-นครพญาม้าก็หมดกำลังล้มลง และสิ้นชีวิตในกาลต่อจากนั้น พระเจ้าพรหมทัต

ก็ได้ทรงทำนุบำรุงราชอาณาจักรของพระองค์ให้รุ่งเรืองโดยชอบสืบมา เป็นผลสืบเนื่องจากความพากเพียรพยายามทำหน้าที่อย่างประเสริฐยิ่งของพญาม้าอาชาไนยจนสำเร็จ ไม่คำนึงถึงตัวเอง แม้ชีวิตของตนก็มิได้เห็นว่าสำคัญกว่าหน้าที่ การกระทำหน้าที่ของตนของแต่ละคนจึงมีความสำคัญที่ให้ผลจริงอย่างยิ่งด้วยกันทั้งหมด ทุกคนจึงไม่ควรละทิ้งหน้าที่ของตนเพราะเห็นว่าไม่เป็นเหตุให้ได้ลาภ ได้ยศ ได้ชื่อเสียง ได้ความสุข เพื่อให้เห็นชัดในความสำคัญแห่งหน้าที่ของตน ขอให้ทุกคนสมมุติตัวเองเป็นส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกาย จะเป็นส่วนสำคัญที่สุดเพียงใดก็ได้ หรือส่วนเล็กน้อยเพียงใดก็ดี แล้วลองนึกดูว่าถ้าส่วนนั้นจะหยุดทำงานตามหน้าที่ของตนเสีย ผลที่เกิดขึ้นจะเป็นเช่นไร เช่นเป็นฟัน จะหยุดทำหน้าที่เคี้ยวอาหาร ให้กลืนเข้าไปทีเดียว ผลจะเป็นเช่นไร หรือเป็นมือ จะหยุดหยิบจับ ให้เท้าทำหน้าที่แทน จะเป็นเช่นไร หรือเป็นขา จะหยุดทรงตัว เกี่ยงให้ลำคอลงไปทำหน้าที่แทนบ้าง ผลจะเป็นเช่นไร ก็น่าลองคิดดูเพื่อให้เห็นความสำคัญของหน้าที่ที่มีเฉพาะตนจริง ๆ เหมาะสมกับแต่ละคนจริง ๆ หาควรต้องอิจฉาริษยาแก่งแย่งเกี่ยงงอนกันให้เกิดความวุ่นวายเป็นผลร้ายแก่ส่วนตัวและส่วนรวมไม่

ผู้มีศรัทธาประกอบด้วยปัญญาในเรื่องกรรมและผลของกรรม และในเรื่องหน้าที่และการกระทำหน้าที่เมื่อได้ตั้งใจละกรรมที่ชั่วหรือความชั่ว ประกอบกรรมที่ดีหรือความดี และตั้งใจปฏิบัติหน้าที่ของตนด้วยดี ด้วยความขยันหมั่นเพียร ความไม่ประมาทเลินเล่อเผลอเพลิน ความสำรวมระวัง และความข่มใจ กอรปกับใช้ปัญญาความสามารถอย่างเต็มที่ ย่อมจะเป็นผู้ทำเกาะคือที่พึ่งซึ่งห้วงน้ำภัยพิบัติต่าง ๆ ท่วมไม่ได้ จึงบรรลุถึงความสวัสดี และทุก ๆ คนเมื่อพร้อมกันปฏิบัติดังนี้ ย่อมบรรลุถึงความสวัสดีร่วมกันด้วยประการฉะนี้

อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อุตฺตมํ ธมฺมมชฺฌคา
มหาสงฺฆํ ปโพเชสิ อิจฺเจตํ รตนตฺตยํ

พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงบรรลุธรรมอันสูงสุดแล้ว ทรงยังพระสงฆ์หมู่ใหญ่ให้ตรัสรู้ตามพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ นี้ คือพระรัตน-ตรัย ดังนี้

เอตสฺส อานุภาเวน กตปุญฺญสฺส เตชสา.

ด้วยอานุภาพแห่งพระรัตนตรัยนี้ และด้วยเดชแห่งพระราชกุศลบารมีอันวิบุล ขอสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐทั้งสองพระองค์ ได้ทรงพระเจริญพระราชสิริสวัสดิพิพัฒนมงคลอันเลิศล้ำทุกประการ พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทุกพระองค์ ขอสมเด็จพระเจ้าลูกเธอผู้ทรงได้รับพระราชทานพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้า ฯ ให้ทรงบำเพ็ญพระกุศลกรณียะเนื่องในมงคลวาระคล้ายวันประสูติในวันนี้ จงทรงพระเจริญสวัสดีด้วยพระชนมายุ พระสิริวรรณะ พระสรรพสุขะ พระอนามัยพละ ยิ่งขึ้น และทรงพระเจริญด้วยทรงศึกษาสำเร็จโดยลำดับด้วยดีทุกประการ

ขอถวายพระพร

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์ กรุงเทพมหานคร โทร. ๒๒๑๕๕๕
นางสนิธวรรณ บุณยศิริพันธุ์ เจ้าของ ผู้พิมพ์ และผู้โฆษณา ๒๕๑๙